नं. ५१६१

नाम. कात्यायन सूत्र व्याख्यानं नवमाध्याय:

कर्ता. श्री याज्ञिक देव:

पत्र.सं. ८० सं. ४

विषय: सूत्रं पद्धति ग्रन्थ:

/

कात्यायनसूत्रव्याख्यान नवमाध्यायः

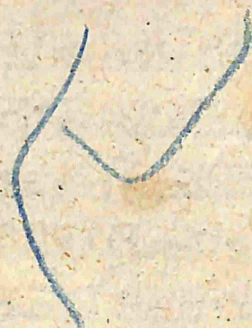
५१७१

5171

F = 80

२२००

नवम
पत्र ८

दे॰ भा॰ ९ ॐ नमः श्रीमहागणपतये नमः ॥ उ॰ उक्तमौपवसथ्यं कर्म अधुना सौत्यं कर्मोपदि-
शति अपररात्रे ऋत्विजः प्रबोधयंति रात्रेरपरो भागोऽपररात्रः पूर्वापराधरोत्त-
१ अ२ रमिति समासः राज्ञाह्नाहाः पुंसीति पुं[illegible] अपररात्रे रात्रेरपरार्धे आगेयज ग त्वं ३
मानपुरुषाः सुप्तान् ऋत्विजः प्रबोधयंति जागरयंतीति सोमसकर्मकरणार्थमुत्थापयं-
तीत्यर्थः ऋत्विजः प्रबुध्यध्वमिति प्रैषेणाब्रुवचना यजमानपुरुषाः तान् संप्र-
बोधयंती जागरयंतीति तिष्ठतस्वात् । अप उपस्पृश्य शालाद्वार्ये परिस्तरणपा-
त्रसंसादनप्रोक्षणान्यनिर्वपणाधिश्रयणास्रुक्संमार्जनोपासनावेक्षणानि
४ कृत्वाग्नी[illegible]पयपश्चाज्यग्रहणांते च सर्वे ऋत्विजः प्रबुद्धाः संतः कृतशौचस्ना- ज्य ९८
नाः अप उपस्पृश्योदकं स्पृष्ट्वा सोमसकर्म प्रारभंते तत्र[illegible]वाचनब्रह्मवरण
व्रतग्रहणप्रणीताप्रणयनानामभावः तेन पृथगुमत एवाध्वर्युः शालाद्वार्यसमी-
५४ प एवं परिस्तरणादिप[illegible]ज्यावेक्षणांतं कृत्वाग्नीध्रे आज्यप्रोक्षणी स्रुव पश्चा-
ज्यग्रहणं पृथुकमाज्यग्रहणं करोति स एष दाज्य[illegible]ग्रहणमित्यर्थः तत्र यजमा-
नेवाचंयच्छेत् परिस्तरणामौ त्तरवेदिकालवनीयशालाद्वार्ये दक्षिणाग्नी ग म
नां न प्राजहितस्य लोमाभावात नाप्याग्नीध्रीयस्यानुपदेशात् देशयोरभावात् १

न्या ४

पात्रासादनमपि शालाद्वार्यसमीपएवप्रस्तादुदग्वापात्रमुकानांपात्राणांप्रोक्ष

णीः संस्कृत्यपात्रप्रोक्षणं प्रतिपूर्णाल्लमुत्तरेणानिधानोंशालाद्वार्यस्यपुर

स्ताद्वा अग्रेणगार्हपत्यंसंनिधायेतिशाखांतरेप्रकृतावुक्तत्वात्ततः कुकुटाह

ननं आत्मनिर्वापं वेदबंधनंचाग्नीध्रः शालाद्वार्यएवाधिश्रयणपर्य

ग्निकरणं अधुर्योः उदकोपस्पर्शनं ततः आग्नीध्रुत्सवनविधौदाग्नीध्रए ना ५

ववेदिमध्येप्रोक्षणीमुधार्यमाणामुत्तु [illegible] मुघमप्रोक्षणीप्रेषं [illegible] तत्रैवासा स्फ्य ६

दनं उत्करेस्फ्यादपतूलहरणं नयामणेोर्होलनं अतः पात्स [illegible] वोस्फ्यादेसोनमि

ध्मबर्हिषो अनतः स्रुवस्रुगादीनांचस्रुवसंमार्गः संमार्जनस्थापनं आग्नेवास

नंपन्नावेक्षणं चजलेधावर्हिः स्रुगाज्यपप्रदाज्यस्थाल्याघादयामीधुमध्ये

आज्यमुत्पूयप्रोक्षणीश्रोसूयाज्यमवेक्षमनानाम्नेकत्वाप्रपदाज्यं च [illegible] त्वायमु स्रु ५

वदाज्यग्रहणांक्षेत्वंतेयनुप [illegible] सा: श्याग्नीधमुपसमायंतित आज्यानिग्रह

ते इति श्रुतेः शालाद्वार्यग्रहणं अथयमानियमार्थमतिप्रतीतेय होमाभूदिषमध्ये ति २

ज्यग्रहणामितिसूत्रकारस्यश्रुतं वैणमितदुपक्रम्यतइतिज्ञापयलिव ह्यतीचसव

नीयपशुं [illegible] अथपुनः प्रपदर्धिनं ग्रहं गृहीत्वा तत्र पारोवीयदायं प्रभुमुपा

करोतीति मानवविशेष्ठानुत्तर आहवनीयस्येध्मावर्हिरुपसादयंतीतिय यात्क
वादूर्हिरणांस्कचं प्रचरणीतस्याह प्रथमंतूष्णीं संमार्जनमिति आज्यासादयत्सोमं
चार्थवत्पहवनीयस्य षष्ठ्या हरणादिकरोति आज्यग्रहणानंतरं तानिष्टी तान्या
ज्यान्या आन्यादायत मार्ग्नी ध्रे आसंघास्थापितं सोममेवादायार्थवत्त्वयेन चह
२ विर्धाने अर्थो ग्रावद्रोणकलशसोमपात्रादिकेनत आदायाहवनीयसमीपेआ
गत्या धुर्युरिध्मप्रोक्षणादिपात्रं स्त्रुकं कर्मकरोति ग्रहीत्वाज्यान्यायंतीति कृतेः
अग्नीषोमीयवत्स्तरणां अग्नीषोमीयवदित्यनेनवर्तिनाः स्वरोत्तरा स्कवत्स्त ६ ०
रणांप आदोत्तरवेदिरित्येतच्च तो नगुच प्राप्तमेवैतत सवनीयपशोरग्नीषो
मीयविकारत्वात सत्यं त्पुपसंहारार्थं पुनर्वचनमित्यदोषः तेनाग्नीषोमीयाग्घ
देकवत्स्तरणं ततस्सवनीयपशावेवनान्येषु निरूढादिषु अतश्चतेषुत्रिवत्स्तरणा
ति ४ मेवभवतीनेकं इति सवनीयविकारेषु एकवत्स्तरणां भवत्येव अतआनूबं
ध्यायामप्येकवत्स्तरणां अत्यासादनं ततस्या अपि सवनीयवदित्यतिदेशात
आज्यासादनानन्तरे पात्रेरणार्द्रसोममभिषुत्यसंभृत्येषु निदधातीत्युदेवेति ॥
आज्यसादनानन्तरं आज्यासादनतदाल भात्मालंभोदकालभा त्वात दनन्तरं सो राम

३ श्य१

ममादायत्वविद्वानै प्रवी सोमं विसृं स्वदक्षिणास्यत्वविद्वानस्ये थांतरे गोथांत
रालेनार्द्धसोमं समं सोमस्यार्द्धं विभागं तृतीयसवनार्थं स हं शुसहितं संमुखे
ज्निष्ठ ष्टू शु ष्टूमि वार्थपारोशु निदधाति सोमोपनहनवाससैवावहरति ई थांत षा२
रालेवाधश्च मेथानुपरिस्थापिते शुग्रावसुरत्यादेवतारुपति जातयतीत्यर्थः श्वा
माघास्यान्यथराजानमुपावहरतीति श्रुतेः अतरे गोर्थ उपावहरतिग्रावसु
ष संमुखे धिनिदधाति तिर्याग्राङ्मूं संमुखतावछिंदोगानांपर्ष्यते स्थवेरयां व्य६
स्याभ्यंतराशीतानि मुखानीति सोमस्य समम र्द्धं सोमं माध्यंदिनेषु न हृपावहरा
श्रवराद्धं सोममभिसुत्तं विश्वा स्त्वामिति विसज्यापति श्रुते ततो द्वे घुरेव सोमाद्व
स्तं विसज्याविश्वा स्त्वां प्रजा इति मंत्रेण सोममुपतिष्ठते अथानुसज्यायते नवि व६
श्वा रूवां प्रजा उपावरोहंत्विति श्रुतत्वात अनुसज्यवेष्टि तव स्त्रं विसज्येतिमाध
वाचार्याः विसर्गस्यालंभपूर्वकत्वात्तस्य चयोजमानत्वाद्यजमानमिदमुपस्था
नमितिकर्कः अध्वर्युरेवत्वन्ये एतेनाहरणां सोमार्थस्याभिषवे अभिषवे
चिकीर्षितेप्यारभ्यमाणे सोमार्थेस्यसोमोपयोगिनो व्यस्यैतेनैव ई थांतरे गो दृ२
वाहरणां कत्रेवं त हिरण्यं ग्रावाणः नि ग्राभ्या संभरणीदशापवित्रं चेति

च्च१

दे० भा० ९
३

धू १

नोद्धरणंततोबहि[illegible]र्भावात् ततस्तेनमार्गेणोद्धरणंआनीतस्यतेनैवमार्गेण
प्रत्युद्धरणंनकर्तव्यमित्यर्थः बहिर्द्धिर्भावात् यतस्तस्यप्रत्युद्धृतस्ययज्ञाद्बहिर्भा
वोभवति अबहिर्भावश्चश्रूयते अंतरेणयूपावहरतियज्ञोवाअनस्तन्नेवय
धूर्व ५ ज्ञाद्बहिर्भाकिरोतीतिवाक्यशेषात् अतएवांतरालेनाहरणंयस्य[illegible]तंतस्य धू ४
तेनमार्गेणानिःकाशनंनकर्तव्यमित्यर्थः सोपिप्रत्युत्तरत्वाद्वलहरणंकृत्वा
तत्र्यभिप्रहस्यसोमस्याधवनीयात्प्रत्याद्रियमाणस्यनवलस्यांतेनैवांतर अभि ५
अं मार्गेणाधिषवणोपूर्वेणनकार्यः अतः[illegible]त्वादस्यसंस्कारस्यारण्यवस्तृतो
मस्यमार्गइत्याशंक्यनिवृत्तस्तदर्थमिदसुक्तं प्राग्वाचंप्रवदितोः प्रातरनुवाकोपा
करणंदेवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहीतिसामिधमादधतवाचं[illegible]वदितोः प्राक्वावय धू ६
सांप्रवदनात्[illegible]शब्दकरणात्प्राक्प्रातरनुवाकोपाकरणमध्वर्युःकरोतिकिंकुर्व
न्समिधमेतत्रवेदिकाहवनीयेभ्यादध[illegible]नदेवेभ्यः प्रातर्यावभ्यो प्रातर्यावभ्यो नस ४
नुब्रूहीतिअनुत्वात प्रातरनुवाकइत्यस्यानुवचनस्यसंज्ञाप्रातरनुवाकमुपाक
रिष्यन्निसवभादोसंव्यवहारार्था सद्यपिप्राग्वाचंवदितोरितिवाक्विशेषि ग्नर २
ता तथापिविशेषप्रतीयतेयतोवयसंनिज्ञातकालंप्रवदनंइतरेषामनुष्या राम
३

नब्रुहीत्यनेननिजदेनाउपसन्नो होता प्रातरनुवाकमनुय स्तनम वत्यपसामिध्यमभ्यादध
हदेवेभ्यः ५

ईनाम निर्ज्ञो(न)कालं निर्ज्ञप्तिकालेनैव वा निर्ज्ञातकालस्य प्रातरनुवाकस्य
तं २ कालोऽज्ञायापि शक्यते ना निर्ज्ञप्तिकालेन तेन वयं सांप्रातर्वेदनोऽस्मागितिव्या
गिव्या। ख्यैयं प्रवक्तिरोतिभाष्यवल्लहराः इति संदिह्यावदेऽस्मो मुख्य पर्ययः अत्र प्रा
तरनुवाकायामं चित इति शांखायनसूत्रे चाप्यूर्वर्णलेहोतः प्रातरनुवाकायेति हो
तुरामंत्रणं अत्र प्रातरनुवाकोपाकरणात्पूर्वे छंदोगोक्तं यजमानः शालाद्वार्य
स्य दक्षिण पुरस्तादनुप्रविष्टो लोकद्वारीयसामगानं होममुष्टिं च करोति इत न ६
अग्न्यादावर्ष होतारि देवेभ्य इत्यादि देवेभ्य इत्येकेशाखिनो देवेभ्योनुब्रू
हीत्यनेन वामं त्रेण प्रातरनुवाकमुपाकुर्वेति न दुहेक आह देवेभ्योनु ब्रूहि
सु ६ ति अतत्वात [illegible] ब्रह्मणाय चाप्रभ्याति च कारात्सेतापुत्रीयां सुब्रह्मण्यां प्रेष्येति
८५ तथा चोक्तं [illegible] के देवेभ्यः प्रातर्यावभ्योनुब्रूहि ब्रह्मन्वाचं यच्छ सुब्रह्मण्य सुब्र
ह्मण्यां च प्रेतापुत्रीयामिति व्याख्या ॐ शक्यते अत्र एव सत्रात्स्वैर्मध्ये पेतापुत्री प ५
यामिति विक्षोभेण प्रयोगोपिक [illegible] प्रातरनुवाकं जाग्रदुपासीत अध्वर्युः प्रात
रनुवाकं होत्रा ब्रूयमानम ध्वर्युर्जाग्रत्मन्न अस्य सुप्तो जागरूकः संनुपासीत
नुपसमीय स्वोपविष्टो भवेत तदाहुः कः प्रातरनुवाकस्य प्रतिगर इति ज्ञा

दे० भ० ९ अध्वैवा धूर्धुरुपासीत स यन्निमिषति सहैवास्य प्रतिगर इति श्रुतत्वात् स्वप्ना द्वा १
४ अथवा धूर्धुः प्रातरनुवाके शस्यमाने स्वप्नात यदि निद्रायात् अपि कामं स्वप्ना
दिति श्रुतत्वात् अथ सवनीयपुरोडाशादिनिर्वापमाह। अग्नीदिंद्रमेकादश
कपालं निर्वपति अग्नीत्प्रातरनुवाके होत्राशस्यमान एवैंद्रमिंद्रवैश्वतमेकाद इ० ८
शकपालं पुरोडाशं निर्वपति तत सवनीयानां प्रथमं हविः हरिभ्यां धानाः
द्वितीयं हविर्हरिभ्यां धानाः करोति भ अपवा धाना इत्युच्यते पूष्णे करंभं पू
ष्णे करंभं तृतीयं हविरग्नेः करोति करंभो दधिसक्तवं तथा च मानवे पथ्वार्ध
सिक्तं करंभा यदधाक्तयुता न्सर्पिषा विनिकारकेच दधिसक्तवः करंभाः सक्त
वः परिवाप इति सरस्वत्यै दधि चतुर्थं हविः सरस्वत्यै दधि भवति तदध्वर्यो
श्रौ० ५ र्विक्करोति दधि निर्वापो मैत्रावारुणस्य यस्यावदन्ति तल्कर्तृकतासि अर्थ मा च सरस्व
त्यै दधीत्युक्तमदध्नो देवतासंयोगार्थं ब्रातेन दध्यर्थाः पयस्यार्थी अशाखा
च्छेदनवत्साकरणादोहनादयः यदा योग्नीके ईकार एव भवंती स्वसे
यते मित्रावरुणाभ्यां पयस्यां च महविर्ना द्रव्यमिति प्रख्यातीति एवमेवाग्नी रा म
ध्रे सोमनिधानानंतरमपि वचनमस्तीति तेन चकारा त्यैता पुरुषं मित्रावरुणाभ्यां ४
पयस्तु रिः

कु

पयस्यां ऊर्यो ऊर्यात इंद्रस्य पुरोडाशो हर्योर्धाना: पूष्ण: करंभ: सरस्वत्यै दधि

मित्रावरुणयो: पयस्येति श्रुतत्वात शाखांतराद [illegible] मोधु: कर्ट त्वीमानवकलेनू

त्र्योः ति प्रस्छात: स[illegible]वनीयां निर्वप स्वेति प्रेषणा सर्वकं प्रति प्रस्छच कन्टेक

लमुन्नमस्तिते त्रिरिष्टा स्तगोच इंद्राय वाह रिस्यसरस्वति मित्रावरुणावते

धानादीन्निय यासंख्यं वा शब्दो व धारणे इंद्रायैवएतानि धानादीनि चत्वारि

हवींषि भवंति पुरोडाशस्विंद्रायेवो क्त: कीदृशायेंद्रायेत्यपेक्षायां यथासंख्यं यथा

क्रमेणाह रिपूष सरस्वति मित्रावरुणावतो एतदुक्तं भवति इंद्राय हरिवते धा

ना इंद्राय पूषण्वते करंभ: इंद्राय सरस्वतिवते दधि इंद्राय मित्रावरुणावते

पयस्येति यथासंख्या शब्दार्थो कुतएतत शाखांतरे हरिवदादि गुणविशिष्टे

वेंद्रस्या प्रधानादि देवतात्वेनोक्तत्वात मंत्रवर्णाच्चाह रिवां इंद्रो धाना अत्तु पू तु ५

षण्वा करं भं सरस्वतीवा भारती वानि स्यादे: स्वशाखायां तु रोंद्रा भवंतीति इं

पा:२ द्रस्य पुरोडाशो हर्योर्धाना: पू[illegible] करंभ इत्यादौ तु हर्यादेर्न देवतात्वं उक्तं तद्धि

५२ तमंत्र समवत्र र्थी नाम भावात एतद्यानि यतानि अत: शाखांतर विहितस्य

विशेषत्वेन संबंधस्यानुवादकानि अपि च सर्वे ऐंद्रा भवंतीत्युपक्रम्यैतदुक्तं

द० भा० १
५.

पु १

इंद्रस्य वैराजशोऽहर्यो स्तोना इत्येवमादि एवं च सर्वे ऐंद्रा भवंति यदीं द्रयेव
हरिवदादिमते धानादीनि भवंति न च विकल्पः इंद्रो वाऽहयो द्रयो वेति विषम
शिष्टत्वात् तद्धिते न क्लृप्तैं दृष्टस्य विधानं तत्रच्छास्त्रालर्थो दीनां अनुवादे तु नैषदोनु
ष्टः अव्ययप्रणीताप्रणायनं सवनीयोपयुक्तपात्रासादनसवनीयानां ग्रह
णादि प्राहरणांते दोहं न सौम्यचसिद्धि प्रत्येयं धानानां च रुढै अपशांकरंभा
णां च पेषणांकरंभं च कृत्वा पुरोडाशाभिवासनांतमाग्नीध्रस्तादामेव प्रात
रनुवाके पठ्यमाने कृत्वात् अग्नीमीप एव तिष्ठति रत्नार्थे तुन्नेतु पात्रयोजनं प्रात
रनुवाके स्तूयमान एव पात्रयोजनं सोमपात्राणां च दयमानामासादनं तुन्ने
५५६ तु भवति तस्य समाख्यानात् वैपाः प्राहं वचनात् तुन्नेतु भवति तस्य समाख्याना
तुन्नेतु भवति तदेवाह खरोत्तरपूर्वार्धेनुपांश्वंतर्यामयोः खरस्योत्तरपूर्वार्धे
३४ ईशानकोणे नुपांश्वंतर्यामयोः पात्रे पतिसादयतीति योजनं च विशिष्टेदेशे
स्थापनं तेनुपांशु ग्रहं प्रवृत्यनुत्तराई एवैनं ठं सादयेदिति स्पष्टत्वात् अंतर्या
मिपात्रयोस्पतस्तु सवसादनमुक्तं तानि वै सव्यानि सादयतीति ॥
दक्षिणामुपांशोः तयोः हृपीं अंतर्यामपात्रयोर्मध्ये नुपांशोः पात्रं दक्षिणं राम

५

सादयति अर्थादुत्तरयोमध्योत्तरं तदपरेणाधिदैवत्यानि प्रसंख्येत छछेन संनि वैं
य २ कृष्टमुपांशुपात्रं परां मध्ये तेन तदुपांशुपात्रमैरेणातस्य पश्चात्समीप एव
त्रीणि हिदेवत्यपात्राणि ग्रहस्य विप्राक्संस्थानि योजयति सादयति तान्येव वि
शेषतआह रास्नावमे द्रुवायवं रास्नामेखलासावि घतेय स्यत द्रास्नावंम
लर्थीयोवः रास्नावंमेखलासदृशकाष्ठावयवयुक्तं रै द्रुवायव ग्रहस्य पात्रं
भवति रास्नावमैं द्रुवायवपात्रमिति श्रुतेः अजकावंमैत्रावरुणं अजागल
स्तनो अजकात् घृतं अजागलस्तनाकारकाष्ठावयवयुक्तं मैत्रावरुणाग्रहस्याधि यव २
दैवत्यस्य पात्रं भवति अजकावंमैत्रावरुणपात्रमिति श्रुतेः गोअजकासंज्ञा
यामिति लवमैथर्ववः अजकावमिति उलूखलमाश्विनं ऊर्ध्वं उलूखलाकारकाष्ठावयवयु ७५
क्तमाश्विनग्रहस्य पात्रं भवति उलूखलमाश्विनपात्रमिति श्रुतेः दक्षिणापूर्वा
दिशु त्रामंथिनोः खरस्य दक्षिणार्धपूर्वार्धे आग्नेयकोणे शुक्रामंथिनोः पा का ४
त्रे सादयति अत्रैव विशेषमाह दक्षिणार्धे शुक्रस्य तयोः शुक्रामंथिपात्र
मध्ये शुक्रग्रहस्य पात्रं दक्षिणां सादयति अर्थादुत्तरं मंथिनः पात्रं शुक्रं प्र
सूत्य दक्षिणार्धे सादयतीति श्रुतत्वात् आग्रयणस्थाली मध्ये खरस्य मध्ये

दे०म०१ ६८ आग्रयणस्थालीयोजनीयश्राग्रयणांप्रकृत्य तं वै मध्ये सादयतीति कतत्वात

दक्षिणो[illegible]ली सपात्रा आग्रयणस्थाल्यादक्षिणा दक्षिणातः सपात्रा तु अ

स्थालीयोजनीया चापि दक्षिणात्योरापांस्थालीपात्रं तस्यात्पुरस्तात् इति दक्षिणोध्वा

स्थालीभवतीति कतत्वात न थादित्यस्थाल्युत्तरा आग्रयणस्थाल्याउत्तरेनुत्त रा४

रतो दूरे सपात्र आदित्यस्थालीयोजनीयातत्रापि स्थालीदुत्तर श्रोणायांपात्रं

तस्याः पूर्वे इति उत्तरादित्यस्थालीति कतत्वातकठस्त्रचोदक्षिणा श्रोणायामु

कृ य्य ७ क्थ्यस्थालीपर्वमु[illegible]पात्रमुत्तरस्यां श्रोणायादित्यस्थालीं पूर्वं मादित्यपात्र

मिति स्रुचुपात्रे पूर्वेस्त्रुक्स्रुवौ कृशकृतो उभयतोमुखकाष्मर्यमये आश्व

वा [illegible]र्वेश त्याग्रयणोस्थाल्याः पूर्वे द्वे स्रुतुपात्रे जत्तु ग्रह पात्रे योजनायेद

दक्षिणोत्तरेतयोर्दक्षिणामध्ये पात्रं त्तरं प्रतिप्रस्थाऽरिति मानवे किंल त्त ख्वा५

णे स्रक्स्रुघाराकृती स्रक्स्रुरस्रवा कृतिराकारोययोस्ते स्रक्स्रुघराकृती स्रु

क्क ४ कस्रुघराकारौपुनः कीदृशौ उभयतोमुखे उभयतोग्रे मूले च मुखं ययोस्ते

नु भयतो मुखे द्विमुखे इत्यर्थः किं जातीये काष्मर्यमये श्रीप[illegible]व द्दवि णी२

कारो आश्व छे वापिप्पलद्द द्दकाष्ठनिर्मिति वा[illegible]चुपत्रिभवतः तस्मात राम

ऊ१ ६८

श्वछेजत्रुपात्रेस्यातांकाश्मर्यमयेत्वेव भवतः इति श्रुतेः तत्र यानुभयतोमुखा
श्यांपात्राश्यांगृह्णातीति श्रुतेरुभयतोमुखे इत्युक्तं ऊर्ध्वानीतराणिप्रादे
शमात्राणिमध्यसंगृहीतानि इतराणिजत्रुपात्रव्यतिरिक्तानि अन्यानितु
पांशुपात्रादीनिपात्राणिप्रादेशमात्राणि ऊर्ध्वानिप्रादेशप्रमाणानिमुखानि द्या ५
मध्यसंगृहीतानिमध्यप्रदेशसंकुचितानि भवंति एवंविधा श्चोलूखला
एव भवंति अतएतान्युलूखलरूपाणि भवंतीत्यर्थः एतानि च नवपात्राणि
वैकंकतानि भवंति वैकंकतानि पात्राणीति होमार्थानो वैकंकतमयत्वोक्तेः
३ ध्रुवेनुपांशुपात्रे धश्रुत्रमंथिनः त्रीणिद्विदेवत्यानां उक्थ्यपात्रमादित्यपात्रं
चैतेवंचोलूखलाभवंति चतस्रः स्थाल्यः अग्रयणाश्यादित्य ध्रुवाबांत यावत्का आ ६
ठके वायव्यानिहस्तपर्णा प्रादेशमात्राणि रतीयमात्रखातानिनानालक्ष
णानि वैकंकतं मंथिपात्रमाश्वत्थे उभयतोमुखे तदुपात्रे ऋक्ष्यात्ररूपेत
योरश्वस्यैव शाकोधस्तादिति मानवेच्य सर्वाणाबृद्ध पात्राणि प्रादेशमात्राणि
संलग्नसध्यानि चतो योऽधस्तानि इति आग्रयणादपरांपरि प्लवार्थं स्रु
कर्षकांश्चाग्रयणास्थाल्या अपरांपरि प्लवा लघुपात्ररूपां द्रोणाकलशेस

द्रो०भ०८ मोदं चनयोर्ग्यां स्रुक्स्रुवौ छागांसादयति स्रुवः पुष्करमिव पुष्करं यस्याः सा स्रुक्पु
पृ०२ ष्करा पर्यरि प्लवेत यस्याः योगिकीं संज्ञा साच द्रोणकलशमध्ये निहिता सतील
घुत्वात्क तितरतीति परिप्लवेसुच्यते अथवा परि सम्मता प्लवते गच्छती
पृ०२ ति परिप्लवा वंचलात्वाच द्रोणकलशाद्ग्रहणं क्रियते धारास्वांतरात घृत द्र०म०४
भृतश्च सूर्वे चाप्यनीनानयनसंभरणादो च सामोनीयते संज्ञा च संव्यवहा
रार्थानु यतोदर्शपूर्णमासावित्यापामितिसा चवारणी भवति अहोमसंयुक्ता
त् स्रुक्पात्रमात्रं पारिप्लवं चतस्रो ग्रहस्थालारिति काठके तस्य च वि
नियोग गर्नुक्तः यावांकशेति द्रोणाकलशात्पारिप्लवेन गृह्णातीति मान्त्रवो
चपारिप्लवांस्रु चेमदंडिकामिति तयाच द्रोणकलशात् ग्रहणं ग्रहणावस्य
तिसंज्ञाभेदाद्धुसंभरणीतितलोन्यवोच्यते अधोधोहं प्रत्यंच द्रोणकलशम
सु घोषपर्युपर्य हंपविचमास्मिन्करोतिश्चुलं जीवोसर्गीनाम्अधोहं दद्दिग्गा
पृ०२ स्य हविर्धानस्या म धोधः अग्रदस्याधस्तात् समीप मार्गे सोच पूर्णं चंद्र
ण०२ कलशमत्सुह्य प्रागग्रमेव पूतो व्यांपूरपि लाप र्युपर्य प्र ह्रस्वोपरि राम
मार्गेणान्समीपयवपवित्रं प्रसकनीत्वा अस्मिन्द्रोणकलशे करोतिकोद

शंभुक्तं भवेत वर्म्मा पुनः कीदृशं जीवोर्णाकांनि निर्मितं ऊर्णामे षरोमाणिजीव

स्योर्णाजीवोर्णाः तासां जीवत मेषरोमनिर्मितं तसूत्रनिर्मितं तस्य मिर्थः तस्य

मार्गोवमानवे यजमानस्यारत्निमात्रं प्रादेशमात्रीदृशोति पवित्रं पावना

र्थं देशापरिमार्जनार्थां दृशायासं माष्टीति वृषमार्गावातकाष्टके चाभुक्तोस्मि

नां वि वितके शानां भूतेपवित्रे प्रादेशमात्रानिमात्रे इति एकं प्रादेशमात्रं

सं मार्ग्यार्थं अपरमरत्निमात्रं पावनार्थमिति द्वयोः कार्ये उभयतो दृशं परि

प्लवार्थं एवंविधमेवोभयतो दृशं प्रादेशमात्रं द्वितीयं पवित्रं परिप्लवार्या

निदध्यात अथ यदन्यतरतो दृशमरत्निमात्रं पवित्रं द्रोणकलशे अतएवविशे

षणाद्यपवित्रे भवतः एकमन्यतरतो दृशं अपरं चोभयतो दृशमिति प्रती

यते तत्र द्रोणकलशे यदन्यतरो दृशं पवित्रं सोमपावनार्थं पवित्रं च वितत्वं

सुदगिति विशेषस्य वदृमार्गात्वात उदक्संचान्यतरतो दृशास्यैव युज्यतेनो

भयतो दृशस्यायं तूपरिप्लवार्यामुभयतो दृशं तस्य परिमार्जनार्थमिति दृ

ष्टव्यं पारिशेष्यात पूर्वैर्गाय स्तंभनमुत्तरं धृवस्थालीमनं तर्हितेउत्त

रस्य फलविधानस्यानुपस्तंभनः स[illegible]त्तरमुपस्तंभनः ते पूर्वेगात्त्रेतेरा उपस्तं

दे०भ० १८
८

श्य १

नन्नात्पूर्वे स्यंदि शूर्प दूरस्ण वानंतर्हिते प्रदेशे ध्रुवस्थाली योजयेत् उपकीर्णो वा द
त्तरान् यह स्मादपत्सथेतं प्युघनच्चरांचनांतर्धायेति कतत्वात् अत्रो शेर न२
मितिवचनाद्गोणाकलशस्य दक्षिणो हविर्धाने नियोजनं [illegible] ति प्रचरणी प्रय धु२
र्येते नयेति प्रचरणी पात्राशी घ्निती पंज्जुहूर्वातासंनिधार्नु त्तरस्येवानसो नाद
धुरि नियोजयेत् पूर्वेणा त्तरप्युपरि पूतभृतं नु त्तरस्येवानसो हं [illegible] र्वेणास्तु
8
यथैव पूतभृतं भृतसंज्ञकं मलाकलशं पद्युमुखं योजयतीति पूतसामंविभ
त्तीति पूतत्तभृत संज्ञाचे पं [illegible] त भृत [illegible] मसानित्यादौ व्यवहारार्था अपरेणा
धवनीयं नु त्तरस्यैवानसो हमपरेणान स [illegible] प यैव धवनीयसंज्ञकं घ्निती
यं मलाकलशं पद्युमुखं योजयति इयमपि संज्ञा संव्यवहारार्था आधवनी
यकरौ तौ लेवमादौ आधूपते प्रहर्षस्वते सोमोऽस्मिन्नित्याधवनीयः कठसन्ने
कुं आधवनीय उपभृतौ च ऊर्ध्वसोमा दवे [illegible] नोसापिधानावपरमाधवनीयमिति
प्रागस्यादहं [illegible] चमसां सवंतान् धः तस्यैवोत्तरस्य हविर्धानस्याशाखाकअ
धो भृमोसवंतान्मलज्ञापकदंडपुतान नु दक्षस्याप्योजयति त याचोर्कं एम
मानवे दक्षाचमसान्त्रे पयोधांशे हीतकान्स मकलो नानालं दराणां निमित्र था ८

स्पणा

च यज्ञयार्थे विकंकतमयाः स्त्रुस्तास्त्र खिलाश्चमसाः स्मृताः अन्येभ्योवा
पिकार्यासु ते वांदंडेयुल हस्ताणोत्र मेडलरवस्या छ्रसराणश्चतुरश्रकाः उ
दूनादराणांच अग्निः स्याघानमानःच शुस्मृताः प्रशास्तरवत षः स्याडूनभ्यो
ब्राह्मणशंसिवर्घोतुरश्चविशारवीस्यान्नेतुः स्याद्विग्रहीतकः अच्छावाकस्य
रा स्नावस्राग्नीध्रमप्रअंक इति काठकेपवने ययोर्धाश्चमसारोहितकावास
वीरिणावापर्णमयानीति निगमेपिनेयग्रोधाश्चमसाश्चतुरस्त्रः प्रस्तो
दक आहिरणस्वग्बिलादंडल हस्ताणः परिमंडलश्च उरश्च अग्निप्र यो वलतो
त्तोच्चविशाखविग्रहीतारस्नावमपूस्वक्रियाहोतबुस्त स्वामि सामगहोरचपा
स्व ६ शा सः ब्रह्मणा छसियोरने सच्छावाकाग्नीध्राणामिति प्रस्यगेकधनानेपुंमा गर
ननु दहरणाग्निप्रभत्यापंचदशभ्यः नु त्रस्येवानसोहास्त्रस्य गधोभमो
ए कधनानपुग्मसंख्यान्नि दधातिएकधनशब्दार्थे स्वयमेवव्याचष्टे उदहर
णाग्निति उदकं द्रियते एभिसुदहरणाःकलशानर कतीतिसंख्यापेक्षायामाह
त्रिभत्यापंचदशभ्य इति त्रिप्रभृति त्र्यादिपंचदशपर्यंतमयुग्मसंख्याविषय
मसंख्यान अयुगाअयुगाएकधनाभवंतित्रयोवापंचवापंचवासप्तवास

दे०भ०९ ९ षवानववानववैकादशवात्रयोदशवात्रयोदशवापंचदशवेति श्रुतत्वात्
अ १ अयुंगायुंगाः विषमसंख्या इत्यर्थः (त्र) योवापंचवेत्येको विकल्पः) त्रयोवा
पंचवेत्येको विकल्पः पंचवासप्तवेति द्वितीयो विकल्पः पंचवासप्तवेति पु
नः ~~पंचेत्यनर्थकं स्यात्~~ चतुर्ग्रहणात् संचलसप्तयोरेव विकल्प इति ग
म्यते इतरथानुत्र्यादिभिरपि सह विकल्पे सति पुनः पंचेत्यनर्थकं स्यात् तस्मा
दुक्तानि विकल्पवचनानि द्वयोर्द्वयोः संख्ययोः तानि चाग्निष्टोमादिभिः संख्या
भिः क्रमेण संबध्यन्ते एवं चषष्ठ्यानुरूप्यं द्वकं भविष्यति तेनाग्निष्टोमे त्रयः पंचवा
कृष्ये १ एकधना भवंति अग्निष्टोमेपि तावंत एव नु[illegible]यं पंचवा सप्तवा षो[illegible]न्यां स शि
प्तवा नववा वाजपेये नववा एकादशवा अतिरात्रे एकादशवा त्रयोदशवा अप्तोर्या
मे त्रयोदशवा पंचदशवेति यद्येवं नकस्मात् तत्र गृहे सर्वे विकल्पाः प्रवृत्तावेव मकेषु क
स्तयाम्सत्यपु क्तानुद्वकत्वं विरोधापद्यते तस्माद् यथोक्तैव व्यवस्था साधीयसी अग्न
दुष्यारुश्चास्य श्रुरिस्त्रियमाने रेचतुर्गृहीतं प्रचरणायाजुहोति व्यलोलवन्तीरिति
अप्रभृदुष्यारुश्चास्य श्रुरिस्मिन् मंत्रे होत्रा शस्यमाने ध्वर्युणा व्यस्थात्याज्याद्
उ वचतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा प्रचचरणे पृष्ठतु वासमनिदधानं पूर्वकमतिप्रणी राम
९

तेध्वर्युर्जुहोति अग्नेत्वग्निः समिधेतिमंत्रेण इदमग्नये [illegible] यणाग्रावदेवसवि
त्रभ्य इतित्यागः इदमग्नये अग्घोधि अरणाभ्यो देवीभ्यो ग्रावभ्यो देवायस
वित्रे चेतिवासय[illegible]होताप्रातरनुवाकं परिदधातितस्य चरणीति स्मा अग्नवति ग्म
तस्यां चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा जुहोतीति अकृतत्वात् सचायं कालार्थः संयोगः
कर्मभेदात् भिन्नार्थत्वाच्च नांगांगित्वमाप इति अपरं गृहीत्वोदङ् छत्त्वाहपर
ष्यहोतरिति अपरं चतुर्गृहीतं गृहीत्वा[illegible] उदङ्ङुदस्रुखो गच्छन् अपइष्य
होतरिति होतारं प्रसध्वर्युर्णाह अथापरं चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वोदप्रयेत्याय
न्नाहाय इष्यहोतरिति अकृतत्वात् प्रेष्यति च मैत्रावरुणस्य चमसाध्वर्यवेही
तिचमसाध्वर्यु[illegible]नेष्टः पत्नीमुदानयेतिनेष्टारं एकधनिनएतेस्येकधनिनजे अं ६
विजस्वयेनिर्णयाराभवेति अग्नीत्वालालेव मतीवरीभिः प्रस्तुपतिछासे
होतश्चमसेन चेत्यग्नीधं प्रेष्यति अथसंप्रेष्यति मैत्रावरुणस्य त्यागि अकृतत्वा
त् प्रेष्यभेदाच्चत्वारएते प्रैषाः प्रयोजनं सावसानं वर्द्धस्मोसुञ्चोरणामिति र्णा
अपोगत्वादेवीराप इत्यस्य मुजुहोतियच्चतुर्गृहीत्वामहनीतंतत अपोगत्वा
अपः प्रतिगत्वा देवीराप इत्यनेन मंत्रेणा समुदकमध्ये परिस्तरणांकृत्वाजु

र्द्धोतं २

देश्रा० ९ १०

होति इदमभ्य इति साग: सोपोक्रिज्ञ होतीतिप्र कृ[illegible]सज्ञ होति देवी राय इति अत
लात अयोगले तिवन्नात्रगैत्वाग्ग्ह्यंतेन पूर्वमा हृताः तथाच श्रूयतेत उदं चाग्नि
श्रमं तिजघनेन चात्वालमग्ने रणाग्नीध्रं स य स्वांत तोदिश्यायो भवंतितेवैस
हपत्नीभिर्यंतीति अतत्वात पृषोयत्नीति तिव हबधनमविव हितं पत्नीनानाम
नुयादेयत्वात् तिवै सहपत्नीभिर्यंतीति सहगमनमात्रमत्र विधीयते अत्र मा
नवेविशेषः नेष्टाय त्नीमभ्युदानयतिपान्नेजनपाणिनीं यत्र होतुः प्रातरनुवाक
मनुब्रुवत उपशृणुयात्तद्पोध्वर्यु वेहतीनां ग्रहणीयायदि दूरे स्यात् चात्वालांतेग्रहणी णी
यादिति कार्ष्मिर सीति मैत्रावरुणा चमसेनाभ्यपपोलति यदस्मुहुतं चतुर्गृहीता
ज्यंतत्कार्ष्मिरसीत्यनेन मंत्रे मैत्रावरुणाचमसेनकरणाभूते नाप्लोलति अपंस्मावयति ति
अपगमयति चमसेन प्रसेपिलादृत्के रातीत्यर्थः अथ मैत्रावरुणाचमसेनेतामा
हुतिमयप्लावयति कार्ष्मिरसीति अतर्वत अतएव मैत्रावरुणाचमसेप्यत्रानी
यत इति गम्यतेतस्याबानयनं चमसाध्वर्युणावक तेव्यं सहि प्रेषितो मैत्रावरु
णास्य चमसाध्वर्यवेहीति समुद्रस्यत्वेति तेनग्रहणाति ततो ध्रुवर्युरेवतेन मैत्राव
रुणाचमसेनतडागादिस्था अपोग्रहणाति समुद्रस्यत्वेतिमंत्रेणात स्मान्मैत्रा

रा.म १०

श्र २ द

वहुगाचमसेनजुहोतिअथयजुहोतिसमुद्रं स्वाहेतिअनवानं एकधनं
श्रौ० २ श्रौ नयंतिएकधन कारादनेनैवसमुद्रस्याहेतिमंत्रेणाएकधनानुन्न
यंतिनुद्रवेणहरप्रपिलो ह्रियंतिजलमध्या ऊनि घा शयंतीत्यर्थः बहुव दू० ३
चनादेकधनिनरावोन्नयंतितदन्वेकधनानुन्नयंतीति अतः तदनुमैत्राव
रुणाचमसोन्नयनमनुताभ्यएवा भ्यः पूरप्रपिलो ह्रियंतीत्यर्थः एकधनि
नएते तियेसंप्रेषिताप्रयोगिकत्वाद्बुसंज्ञायाः प्र तानामेवैकेके विदेकध
निनोभवंतीतिपित्रमृतिः पांनेज येत्यापोवोदेपा न्नेजनांअपमृर्दुन्नयं
तिकतिवोदेवीसाकरणास्त्रतिपत्तिवोर्ध्ववितिगम्यते तदनुपान्नेजनातिक्र
तलात चकारस्योन्नयतिक्रियाकर्षणेन ता लान्नमैत्राकर्षणांतेनतूष्णी धै० ६
मेवपान्नेजनोन्नयनंम भिः कर्तव्यंतदनुएकधनोन्नयनानंतरपान्नेजना
प्रि० ५ नलघुकलशानभिः पूरप्रपिलोह्रियंतीत्यर्थः पन्नपेइतिप्रज्ञतस्ययज्ञस्यसा न्य० ४
मिम्मः पन्नपइत्युच्यंते पत्नुर्नोपज्ञसंयोगइतिस्मरणातूयघेवसबहुपत्नी
कस्यज्योतिष्टोमोनप्राप्नोतिनघेबहूपत्नीकस्यपत्नीभिः सहायाप्रति
गमनंबहुपत्नीकेचपान्नेजनोन्नयनंसंभवतिनै दोष ःधर्मोपज्ञासंप प० १

द॰ भ॰ ६ त्नेदारे नान्यां कुर्वीत स्मरणात् स्वे एवं चैव स्मिकः प्रथमं स्वे(क) एकपत्नीकः प्रथ
११ मकल्पे च ज्योतिष्टोमशास्त्रे निसंप्रवर्त्तेते नानुकल्पे एवं तत्रै नां मुख्यानां य बहूर
त्नी त्नीनां कदाचित्संभवः कदाचिदसंभव इति शास्त्रांतरवशात् संभवतीति सख्या
ऽग्नी नृत्यपतद्ध वचनं इति मितिगम्यते ततश्चाप स्यैकापत्नीत स्यतयेवमाह
यंतिसेव द्वौ धानेजनावुन्नायति यस्य द्वितस्य द्वाभ्यां द्वेऽप्यापि द्वौ द्वौ पात्नेज
नावुन्नयतः यस्य बह्व्यः तस्य बह्वीभिः ति स्योपि द्वौ द्वौ पात्नेजनौ य यथु
न्नयंतीसेवमवधार्यते ननु द्वयोः किं प्रयोजनं एकेन पात्नेजनेन पृथक् पृथग
नं स्यपरेणावभिषेक इति ननु पत्न्यः प्राणाश्च धनस्य कलर्थत्वादेकेवपत्नी
करिष्यति ऊर्वभिषेकाश्चैकेनैव सर्वासामपि सेत्स्यतेति किमर्थं प्रतिपत्नि द्व
योर्द्वयोरुन्नयनं मत्स्यां किं तु नैव सहाय भीभिर्यंतीत्यस्मादेवपत्नीभिः सहग
न्य४ मनोपदेशात्संक्षेपः पात्नेजनानुन्नयतीति बहुपात्नेजनोन्नयनवचनात्पृथ
र्वाः स्वेन स्वेन पात्नेजनेन यशोः प्राणाश्च धनं कुर्वीत सर्वाश्च स्वेन स्वेन पात्नेजने
न स्वस्वमूरुमभि[illegible]तीति गम्यते इतरथा तु न्तलर्थ एकेनैव पात्नेजनेनैव
सिद्ध्येत एकेनैवावभिषेकस्तत्र बहूनां पात्नेजनानामुन्नयनं व्यर्थमेवस्या राम ११

पिंचे २

दितिवचनादेवं किमिवनकरोतिवचनमिति अतएवाश्रमे धे भूतले संस्राहे
षुपश्चसुपन्नः पात्रेजनै रुदायंतीत्यादि प्रसेसचालस्योपरिमैत्रावरुणा
चमसंवसतीवरीश्च सह स्पर्शयति समाप इति प्रसेसजलाशयात्सत्याग
सचात्वालस्योपरि अध्वर्युमैत्रावरुणाचमसं वसतीवरीश्च परस्परं संस्प य
र्शयति अन्योन्यसंसर्गायो भयस्थाश्रेयः संयोजयतीत्यर्थः समायोभ्र श्रा ५
भिरिति मंत्रेणा अत्र चमसशब्देन लक्षणायातस्थाअपउच्यते वसती
वर्यश्चाप एव समायोभ्र भिरिति मंत्रलिंगाद्धा कस्मै वा च य श्चासोपूर्वे
धुराहत्तोयज्ञस्यरसोयश्चाधाहतस्तमेमेतदुभयं सह सृजतीति अत्रयो दे
वप्रासप्रसेसेति नव कमंन सर्वे घथागतेषु यथास्यान्ता ध्रुर्यावेवे स्यकम
र्थे मुच्यत इति नदोषः तत्रआपंति प्रसुपति चुते गो [illegible] लालेव सतीवरीभि चु/
श्चहोतृचमसेनच सर्वेध्वर्युपरि चात्वालदेश सह स्पर्शयति वसतीवरीश्च
मैत्रावरुणाचमसं चमससमायोभ्र मिरिति अतस्त्वात तेषुदकहारागच्छंति ताना
गच्छंतः प्रतोत्तमाराणुपतिष्ठते अग्नी ध्रा त्वाले चात्वालांतिके वसतीव
रीभिश्च होतृचमसेन च सहेति शेषः उपय्युर्परीति उपरि समीपे चात्व

द० भ० ९
१२

लस्य संसर्गाय स्पर्शयति किं वसतीवरी आपः मैत्रावरुणाचमसं च मैत्रावरुणाच
मसस्था आप इत्यर्थः कुत एतत् उ[भ]यरसस्य संसर्गवचनात् इतरेतरस्मिन्न्यान
यंत्येके एके शाखिन इतरेतरस्मिन्न्यानयनं कुर्वंतीति मैत्रावरुणाचमसे प्रथमं
अस्मिन्पक्षे प्रथमं मैत्रावरुणाचमसे वसतीवरीर्निनयंति ततो मैत्रावरुणा
चमसाद्वसतीवरी पुनर्नयंतीत्यर्थः उभयत्र समाप्तो अभिहिरित्ययं मंत्रः द्व
वेऽस्मिन्पक्षे उभयोः संमार्जनमात्रं जुयायेन्नकार्यं न धा[...]िकस्यानिनयनं
अस्मिंश्च पक्षे इतस्य मध्ये इतस्यानिनयनमिति विशेषः तच्चैवाक एव मैत्रा
वरुणाचमसे वसतीवरीर्निनयंत्या मैत्रावरुणाचमसाद्वसतीवरी[...]तिष्क्रतला ष्व ७
त हो[...]मसे वसतीवरीः कृत्वा यजमानाय प्रयच्छतीति आम्यः ततोऽध्वर्यु हो[...] तृ ६
सन्य च मसे वसतीवरीः ज त्वा आपि[...] यजमानाय प्रयच्छति समर्पयति ता आपो ध्वर्यु
णा यजमानाय समर्पिता आ मसस्था आपो निग्राभ्या संज्ञका भवंति अथ हो
तृचमसे वसतीवरीर्गृह्णातीति निग्राभ्य इति अतत्वात् निग्राभ्या आपो ऽभि
षवार्थाः ता अपि एव च ग्रहा अर्थहीष्यंतो अथ निग्राभ्याभिरुपसृजति अथ ए म
निग्राभ्याभ्यो ग्रहान्विगृह्णत इत्यादौ संव्यवहारार्थं यं संज्ञा अनेकयजमा १२

पि ग्न

नकेचगृह्यतयस्त्वमित्याभ्यासमर्थेतांपरार्थत्वात होतापृच्छः प्रत्या
होतेवनंनमुरितिततः सर्वैचात्वालात्हविर्धानद्वार्युपविष्टंहोतारंप्रत्या
गच्छंतिततोहोताध्वर्युंपृच्छतिअध्वर्यवेरपारस्त्वेवंसोध्वर्युरेवंहोत्रा
पृष्टः सन्ननुतेवनंनमुरित्येवप्रत्याहप्रतिवक्तिवत्रायंतितं होतापृ
च्छत्यध्वर्यविरपाउत्सविदोपाइत्येवंतदाहतंप्रत्याहोतेवनंनमुरित्य
विदमथोमन्नंसंतत्येवेतदाहेतिकृतत्वात तेहोरसमीपमागच्छंति
सर्वेध्वर्युर्यादयःसादकाःततःसहोताहविर्धानद्वारसनुपविष्टः सन्नध्वर्युं
पृच्छतिअध्वर्योलंअपःअवेःप्रश्नान्तेकृतिःअविदोपाइत्येवेतदाह
त्या तिविदूरस्तंभेलमपोनलध्ववानसीत्यर्थःतंप्रत्येहोतेवनंनमुरितिअ
स्यव्याख्यानं अलमविद्दलध्ववान[illegible]अपःअथोअपिमेअपःअनंस स्यपृ ५
तन्नुपनताइमाःकार्यदेशंप्राप्ताइत्यर्थःप्रवरणीसर्वंस्रवमग्निघोमे
जुहोत्याभाधेचतुर्गृहीतंयमग्नइति अग्नीषोम संस्थे कृतौप्रारब्धेप्रव ग्नि ३
रणीसंस्रवंजुहोतीतस्यप्रवरणीसंस्रवस्यहोमपर्यायद्वस्याभावेच घृ
तुर्गृहीतमाज्यंगृहीत्वाजुहोतियमग्नेपृत्स्वितिमंत्रेणायघग्निर्षो

इं० भ० ९
१३

मः स्वाघारे प्रचरणयाः स ठः स्रुवः परि शिष्टोल ठं होमाय स्या त्तं जुहू या
घ घुनाल ठं होमाय सादयंस्च चुर्ग होत्र माज्यं ग्न होत्रा जुहोतिय मग्न
इ ति श्रुत त्वात इति द म न्त य हृ ति त्याग नु च्छे प्रथ मं रि धि माल भते ॥ प२
नु च्छेनु च्छ सं स्त्रे कृतो प्रार च्छ स ति प्र थ मं प रि धि माल भते हस्तेन स्प
श ति मं त्रानु पद श ात्तहमी मेवा उ तः मं त्र स्या होम स म मि त्वाहा रा
त्रिं गाच्छत या व वा क्य शे षः स्रा ग्ने त्या जु हो त्य ग्निर्वा स्र ग्निष्टोम स त्त
द ग्नाव ग्नि ष्टो मं प्रति ष्ठा यय ति म सं व त्सा वु रु ष सं मि तो वा स्र ग्नि ष्टो
म इति केवलाग्नि ष्टो मा वि ष यता मे व मं त्र स्पर्शे यतो ति ल रि स्वामिनः
मंत्रै रा णाय स्पर्श न मिति सर्वेपि म त्याद यः मानवे स्र परणा द्वारापनी
सद प्र वि श्य व सा रु द्रा न्माग्निरित्या हु ति प श्चा न्ते च्छेद्य स्य पा न्ते ज नं साद
य ति ह वि र्धा न म भ्यु दान पं त्य ग्र तो मै त्रा व रु णा च म सी या व सत्ती व री
र नु प्र वें स व नी य क ल शानि ति यथा प्र च र ण्या ग्नि ष्टो मे प ज म न स्र
ने२ ति क त्रु क र णा जु हो त्यै नो [illegible] परि धि मं ज्या दे त्ते न षो ड शि नि र णा टीं द्रो
श१ णा क ल श प सा श द ह वि र्धा ने प्र च र णा मा धा य प्र धु रे वै त ज्ज प न्ह वि र्धा

राम
१३

कृष्य

नि१

नं प्रपद्येता निरात्रे वाजपेये षोडशीमतीति यद्युच्छाः स्यान्न मध्यमं परिधिमु
पस्पृशेदित्यादि श्रुतिः प्रतिशाखेयानामर्वाग्निष्टोमो छाभ्यामन्यत्र लवि
द्धेनं प्रविशस्येव रागवकातेहोम परिध्यालंभनयो यदा सार्थः मंत्र स्या
विधानादेव निरस्तात मंत्रव्युदासार्थं इत्यन्ये यद्युऽतिरात्रो वा षोड
शीवास्यान्नेव जहुयान्न मध्यमं परिधिमुपस्पृशेन्समुद्धेवत्तूष्णीमस
प्रपद्येतेत्यादि श्रुतावात समुद्धसंवादं तूष्णीमेव सेसनुवारागवप्रा
स्य भावात प्रपद्येत हविर्धानं प्रविशेत रागालंभनं वा षोडशिनि अथ
वा षोडशिनि षोडशीसंस्थे यज्ञे प्रारब्धे तूष्णीमेव रागालंभनं राघाः स्या रां
नं कर्त्तव्यं शाखांतरात् वा प्रवेशनमेव यमग्न इति मंत्रेणात्य परे शाखां
तरात् छान्दरतिरात्रे अथवा अतिरात्रसंस्थे यज्ञे प्रारब्धे तूष्णीमेव छोरा
लभते न मंत्रेणेति मंत्रेणास्यान्ये शाखांतरात् प्रवेशनमेव वा अतीत्यदक्षि
णोन होतारं मैत्रावरुणं चमसमाधवनीयं वनस्पतिवसतीवरीन्तर्नीयं
चाग्निः प्रातः सवने याल स्मान्वैश्वानरो महीना विश्वशंभुः सनः पावको
द्रविणां दधात्वायुष्मंतः सहभक्षाः स्यामेति अध्वर्युर्हविर्धानद्वार्युपवि

दे०भ०ऽ
१४

थं होतारं दक्षिणेनातीत्य दक्षिणेनातिक्रम्याधवनीयसमीपे गत्वा मैत्रा
वरुणस्य चमसस्थमुदकमाधवनीयसंज्ञे कलशेऽवनयति सर्वं मपि नि
नयति अपि च प्रातःसवन इतिमंत्रेणाततो ध्वर्युरेवं वसतीवरि इतीयं वस
तीवरीणां इतीयमंशं वाधवनीये निनयति अनेनैव मंत्रेण अतीत्य दक्षि
णेन होतारमित्यस्यवायार्थमुक्तं तावच्चैकधनानां तावदिति इतीयं भागं
सर्वं यामेकधनानामेकधनस्थानामपां क्रमेणाधवनीये वनयत्यध्वर्यु
रनेनैव मंत्रेण यावद्वसतीवरीणामवनीतं तावदित्यर्थः एकधनस्था
नं तु नयशेषं निधाय ३ अधिषवणोपयुपविशंति तु भयशेषामेकक
धनशेषं वसतीवरिशेषं चैकधनस्थानेनिधायय त्रेनस्थापयित्वाधि
षवणो अधिषवणाच मेणः समीपे पर्युपविशंति परितः सर्वतनुपवि
शंतीत्यर्थः एकधनस्थानं चोत्तरस्य हविर्धानस्याधस्तादक्षस्य पश्चात् अ
थाधिषवणोपर्युपविशंतीति श्रवणात् अधिषवणशब्देनात्र देशोलक्ष्य
ते यथाग्नेतिष्ठातीतिय अधिषवणोत समीपे परिसमंतादुपविशं[illegible]ति राम
केऽप्यध्वर्युस्तत्पुरुषा यजमानश्चेति हरिस्वामिनः अथ यापवेशनः स्थानमुप १४

वेशनकर्दृश्याल उत्तरतोध्वर्युर्यजमानो आधिषवणस्यो त्तरतोध्वर्युर्यजमानावु
पविशतः दक्षिणोध्वर्युः तयोः अध्वर्युयजमानयोः दक्षिणोध्वर्युः पूर्वस्यां दिशि सामथ्यां
दक्षिणाभिमुखनुपविशेत अर्थादपरोध्वर्युः यजमान उपविशेत अनेकेषु तुग यो:
हपतिरेव अपरेणापतीये तरेच यः इतरे चयोध्वर्युपुरुषाः प्रतिप्रस्थाच नेष्ठृन्नो
तारापरेणाधिषवणं परीत्य दक्षिणतनुदङ्मुखाः प्रदक्षिणमुपविशेयुः एते
चापरेणाधिषवणं गच्छेतो हविर्द्धानस्य पश्चादुपविष्टानामु[illegible]त्तरेणामप ज्ञा
रेणागच्छेयुः प्रतिप्रस्थातानु प्रतिलक्षोरं बहिः करोतितस्यनि त्रूष्ठत्वात् ज्ञलि
ज्ञां च यथापूर्वमिति परिभाषायामंतर्बहिर्भावस्यो क्तत्वात् देवस्यत्वेत्यद्रि
मादायवाचं यच्छति प्राग्हिंकारात् दिवस्पत्वेत्यनेनमंत्रेणाध्वर्युरद्रिमाद
ग्धं याश्मानंगृहीत्वा प्राग्हिंकाराद्वाचं यच्छति [illegible] अथग्रावाणमादत्त इति
प्रक्रम्याथ वाचं यच्छतीतिश्रुतेः अथ यस्मादस्य पणोनाम यो वा अग्मेया
वाणमाददानो वाचं यच्छस्त्र वैसा ग्रवदति अत्राथ वाचं वदतीति श्रुतेः ग्रा
ग्धिंकारादि सु तं सत्त उपांशुसवनः पो ध्वर्युणा ग्रावाग्रहीतः स उपांशुसव ध्व
नसंज्ञको भवति तु उपांशु यग्रहार्थं सामः स एतेन उपांशुसवनः इतियोगिको

द० भ० १ संज्ञा उपांशुसवने सोममभिमीत इत्यादौ संव्यवहारार्थो निग्राभ्यास्तु वाचयत्य
१५ ध्वर्युरस्येनानिगृह्य निग्राभ्यास्थेति अधिकरणसंभवादालंभ सप्तमीयं निग्रा
भ्यास्विति तत आयमर्थः अध्वर्युर्निग्राभ्यास्वुपभमानेनो रसिति निग्राँस्वालभ्या भ्या ६२
ग्रा सुवनि[illegible]भ्यास्थेतत्सम्मुमंत्रं यजमानं वाचयति यजमान अस्वकीयोरसिति
ग्राभ्यानिगृह्य ल्लभ्यवेमं मंत्रं वक्तीत्यर्थः अथ यानिग्राभ्या आहरति तास्वनं वा
15 चयति निग्राभ्यास्थेति अनुक्तत्वात् तथैवैते यजमानमुरसि निगृह्य क्त इतिवचना
यजमानस्यवोरसि निग्राभ्यानिगृह्य नितरां गृहीत्वा आम्रियर्प्रेत भ्यच मंत्रंव
क्तीत्यर्थः अनेकयजमानके मुख्यस्यैवोरसि निग्राभ्यावाचनेन सर्वेषां उपां
शुसवने सोममभिमीत इंद्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पंच कृत्वः प्रतिमंत्रं वा
चनानंतरमध्वर्युरुपांशुसवनमाधे यवराचर्मणोनि धायतस्मिन्नुपांशुसव
ने पंचकृत्वः पंचवारं सोममभिमीते इंद्राय त्वा वसुमते रुद्रवत इति पंचभिर्मंत्रैः
प्रतिमंत्रमेकैकं ई वांतरेणायाव हृतसोमस्य मुष्टिमुपांशुसवनस्योपरि प्र
क्षिपतीत्यर्थः सयरा यउ यार्थं शुसवन इति षु सप्तमभिमिमीते स मिमी राम
त इंद्राय त्वेत्यादि अनुक्तत्वात् यन्त इति मितालंभ नोय त्रे सोमस्देवी ति मंत्रेण॥ १५

ध्वर्युर्मितालंभनं नैमित्तस्योपांशुसवनेपंचवारं प्रह्नितस्यसोमस्यालंभनं मं
त्रांतेस्पर्शनंकरोतीति तमाभिमृशतीति यच्चे सोमादिव्रीति श्रुतत्वात् अनेकयजमान
ठः केचास्योरुः तेनाभ्यां यजमानाभ्यामुरुगाय इति ध्येयाः तेनैभ्यो यजमानेभ्य उरु
गाय इति ब्रूहृत् अथापांपदार्थानां क्रमः नुपवेशनं अभिषवार्थो नामी
ख्यांतरेणाहरणं हिरण्यं यावाणोनेयाभ्याः संभरतीदशापवित्रेचेत्येते
षांततोध्वर्योरनामिकायां हिरण्यमुद्रिकाबंधनं अध्वर्योः [illegible] दासनं वाग्य
मनं उपांशुसवनेसोममानं मितितालंभनमिति अथ यथाग्रंमं हुद्द्रकाभि ख्या ६
षवमाह प्रतिप्रस्थातरंशून्बादह तैं ततोमितास्योमस्य प्रतिप्रस्थाताषड य ७
ंशून्ब्दसोमलताखंडान्यादत्ते गृह्णाति अंगुल्यंतरेषु द्वौद्वौ कुरुते षडं कु ६
शवो गृहीताः तेषां मध्ये द्वौ द्वौ वंशू शाखांतरा सव्यहस्तांगुलीनां त्रिष्वंतरे
ष्वंगुल्यंतरालेषु कुरुते प्रतिप्रस्थातैवतमंशुभिः पावयति अद्भिः पावयती
ति श्रवणात् तथाचकात्यके सोमस्यषडंशून् प्रतिप्रस्थाता संख्यया राणावभि
षजति द्वौ द्वौ च संश्लिष्टौ इति ग्रावाणास्थापासिंचतिवियाभ्यां ग्रावाणस्थे स
नेनमंत्रेण अध्वर्युः सोमस्योपरिहोतृचमसेनेव निग्राभ्या आसिंचति नि

देम० ९
१६

16

स्ते १

नयति अग्रमित्राभ्यामिरुपसृजतीति श्रुतेः ह्यतोस्यार्थः प्रहरिष्यन्देव्यं मनसा
ध्यायेदमुष्मै अहं प्रहरामि नतुभ्यमिहिंसामेति सामेग्याद्या प्रहरिष्यन्त्र ध्रुवं धुंद्वेष्यं
द्वेषकरणाय गंवैरिणाहंतव्यं मनसा ध्यायेदमुष्मा अहं प्रहरामि नतुभ्यं सो
मेत्यनेनमंत्रेण अमुष्या द्रुत्यस्य स्थाने वैरिणा अनुचर्थीतं नामग्राह्यं असावि
त्यपनोदरतिपरिभाषितत्वात् अथ प्रहरिष्यन्त्वं द्विष्यात्तं मनसा ध्यायेदमु
ष्मा अहं प्रहरामि नतुभ्यमिति श्रुतत्वात् अभावेन्द्रणांद्वेष्याभावे वैरिणाभा
वेन्द्रणां मनसा ध्यायेत रणायाहं प्रहरामि नतुभ्यं हिंसामेत्येवं यद्युनोद्वेष्या
दपि द्रणामेव मनसा ध्यायेदिति श्रुतत्वात् माभेरिति प्रहरति माभेरितिमंत्रे
णाध्वर्युरूपांशुसवनेनाद्रिणासोमेप्रहरति स प्रहरति माभेरेत्यादि श्रवणा
त् एवंत्रिरभिषुणोत्यासेचनं नियाभ्याः नियाभ्या आसेचं णामुलयमाभेरूर्य
नियाभ्या आसिच्यासिच्य एवमेव त्रिरभिषुणोति वारत्रयं माभिषवं करोतीत्य
र्थः अथ त्रिरभिषवे क्रमेण प्रहारसंख्यामाह अष्टजत्वएकादशजत्वो वा
दशजत्वो यथासंख्येन प्रथमेभिषवे अष्टजत्वः प्रहरति द्वितीय एकादश एम
जत्वः तृतीये द्वादशजत्व इति एवंत्रिरभिषुणोतीत्यर्थः एवमेव हि श्रूयते स १६
३

वाग्नयो। कृत्वोऽभिष्टुणोति अथैकादश कृत्वोऽभिष्टुणोति अथ द्वादश कृत्वोऽभिष्टु
णोतीति च सर्वे पंचवर्गाः पशुकामस्य पशुकामस्य यजमानस्य सर्वे च योऽप्य
भिष्टवाः पंचवर्गाः पंचप्रहारा भवंति पंचपंच कृत्वः पशुकामस्याभिष्टुणुयादि
त्याहुरिति कृतत्वात अथ षड्वर्गा ब्रह्मवर्चसकामस्य ब्रह्मवर्चसकामस्य यजमा
नस्य सर्वे च योऽप्यभिष्टवा अथ षड्वर्गा अथ षट्प्रहारा भवंति अथ षड्वषट्कृत्वो ब्रह्म
वर्चसकामस्याभिष्टुणुयादित्याहुरिति कृतत्वात गुणादेतत्फलं प्रतिवर्गेति
मे ग्यानैं वाचयति होतृचमसे स्वेन ईश्मुं नवधाय प्रागग्रागिति प्रतिवर्गं प्रतिग्रह
रवर्गे होतृचमसे स्यानेभूमैव धायहोतृचमसमध्ये अत्यास्ताका सोमांशून्नि
धाय प्रागग्रा गुदगित्समुं भे चंनि ग्राभसं ज्ञं वाचयति मानवेविशेषः अभिष्टुता
ने अग्न्यागपा गुदगदगिति होतृचमसे पणे स्नावपति प्रपी अप्रत्याहरतीति ना त
निष्टुताने वाभूनो होतृचमसेव धायवाचयिखानिष्पी अप्रत्याहरत अादिराा
चतुर्थं चतुर्थे निनि ग्रा भवा चनम द्विगाा ऊर्पात अग्निमुपांशुसवनमेव हो
तृचमसेवधायकुर्यादित्यर्थः एवं चतद् द्विगााडुपेलहितं वाचनं भवति तू
ष्णीं वाने व वा चतुर्थं वाच नें किं तूष्णीमेव होतृचमसे द्विमवदध्यात एवमपि

रुणा

दे०म०९ १८ यतः शाखांतरे श्रुतं नुपांशुमंशुं च गृह्णातिवाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरिति
निग्राभवाचनानंतरं चशब्दात् प्रतिवर्गमेवंशुपांश्वंशुसंज्ञकं ग्रहं गृह्णाति यथासंख्यं
वाचस्पतये देवो देवेभ्यो मधुमतीरित्येते मंत्रः प्रतिमंत्रं एकैकेन मंत्रेणाप्रति
वर्गं द्वितीयांशं गृह्णीयात् एवमेव प्रतिवर्गं तृतीयांश द्वितीयांश गृह्णीयात् ग्रहणा
17 स्य श्रुतत्वात् सवांश्च पोडशत्वाभिषुणोतीति प्रकल्पसंगृह्णातिवाचस्पतय इति
नि ततोप्येकादशकृत्वोभिषुणोतीति प्रज्ञल्पसंगृह्णाति देवो देवेभ्य इति तत यश्च
यथादश कृत्वोभिषुणोतीति प्रज्ञस्य संगृह्णाति मधुमतीरिति श्रुतत्वात्
अत्र च प्रतिग्रहणं मंत्रस्यादावुपयामगृहीतोसीत्यस्य प्रयोगः कार्यः
उपयामः सर्वत्राविशेषादितिवचनमाराण्वात् तद्यदुपयामेन गृह्णाति घृत
त इति सामान्येन प्रवराणां उच्छे विग्रहादिस्य ग्रहेषु प्रतिषेधान्नेति नोप
यामगृहीतोसि वाचस्पतये पवस्वेति उपयामगृहीतोसि देवो देवेभ्य इ
ति उपयामगृहीतोसि मधुमतीरित्येवं प्रयोगः कार्यः आपस्तंबसूत्रे विशे
षः पवित्रमुपयामः सादनं च वितत इति तेन नाप्रायं क्रमः निग्राभ्यसेकः अ
ष्टकृत्वोभि पवां वाचनं ग्रहणं पुनर्निग्राभ्यासेकः एकादशकृत्वोभि राम १८

यवः वाचनं ग्रहणं पुनरपि निग्राभ्यासेकः एकादशाङ्गुलोऽभिषवः वाचनं पु
नरपि निग्राभ्यासेकः एवमृत्विग्भिरेवं धायचतुर्थवाचनं ततस्तृतीयवारं ग्रहणमि
ति प्रतिप्रस्थातोपगच्छतीति पात्रं ग्रहग्रहणकाले प्रस्थातादक्षिणहस्तेनोपां
शुपात्रमुपगच्छतीति अर्थः समीपे धारयतीति अंशूनांच द्वौ द्वावंतर्दधा
ग ५ तिग्रहभेदात प्रतिप्रस्थातामितान्सोमांशून् यथा सोमांशवो गृहीताः तेषां
अंशूनां गृहीतानाममंशूनां मध्ये द्वौ द्वावंशू प्रतिग्रहणं मंतर्दधाति ग्रहेग्र
णा हमांशूपात्रमुखस्योपरि अंशुसंज्ञला धारयतीत्यर्थः द्वौ द्वौ कुतः ग्र
हणाभेदात चैत्राणि चत्वारि ग्रहणानि षडंशवः अतः समं स्यादक्षत
त्वमिति न्यायेनैष एव विभागः प्राप्नोति षष्ठिः पावयतीति च ग्रहणात्र
यमेवेष्टस्य भित्तेरुपपन्नं भविष्यति किंच मंत्रलिंगाद्धनकेवलं ग्रह
णान्नेदादिति हेतो द्वौ द्वौ प्रतिग्रहणं मंतर्दधाति किंतु मंत्रलिंगादप्येकमेव
ज्ञायते अत्र च ग्रहणां मेत्रवत्सो अंशुरंशुभ्यां गभस्ति पूत इति अंशुभ्यामि
ति द्विवचनं दृश्यते तत द्वितदेवापपद्यते यदा एष विभागो भवति सिद्धांतमाह
वा १ षडंशूंकृतिसामर्थ्यात वाव धारणात्षडेवांशून् अतिग्रहणं मंतर्दधाति न प्रति
द्

दे० भ० ६
१८

18

ग्रहणं द्वौ द्वौ कृतः अतिसामर्थ्यात् एवं चकारैः पावयतीति अतिः समर्थो सं
गतार्थो भवति अन्यथा एकस्मिन्नपि ग्रहणे षड्भिः पावनाभावात् संगताद्या
तमेव लिङ्गलक्षं किंचित्कारं मन्त्राणामविधाय कलात अतः सव्यांगुष्ठांतरे युक्तौ
द्वावेवं कृत्वा दक्षिणहस्तघृतपात्रमुखस्योपरि धारयित्वा स्तनुमर्थः अध
र्धं अनधाग्रहणं करोति यथा ठाङ्कुरं शुभिः पूतं सोमो ग्रहणपात्रमध्ये यततीति
पवित्रेणाधिष्ठवणा सोमरसं नीत्वा ग्रहपात्रमुखस्योपरि धृतानां षडंगु
नामुपरि द्वाभ्यां हस्ताभ्यां पवित्रं निष्पीडयतीत्यर्थः यत्र इत्वा त्रीन् सोमे नि
धाति पावनार्थं अंशानां होता सोमान् अंशून् सोमे निदधाति प्रतिप्रस्थातैव आज्ञा
निस्तृत्वात् घेनाहः स एव निदधाती प्रतीयते तानुपनिवपति यत्ते सोमादाभ्य
नाम जागृवीत्यादि अतः सोम इति लता सोम इति कर्कः ज्ञजो अरूप इति ज्ञोस्मः
संप्रदायः तथा च मानवे यत्ते सोमादाभ्यमित्यवगृहीतान् प्रतिप्रस्थाता
मुखं द्वाभ्यामवं प्रत्यवसृजतीति अत्र प्रतिशब्दयोगात् घृतो गृहीतास्तत्प्र
ति होपागम्यते काठमेव स्त्रयो ग्रहप्रतिग्रहणां द्वयोर्द्वयोरेवांत ग्रानमु
त्वे अंजलिना च ग्रहणामुत्तं हरिस्वामिभिरपि षड्भिरिद्वाभ्यामेकैकं वि

राम
१८

ग्रहं पावयति सकलविग्रहाभिप्रायानुबन्धे व्याकृतमेतत् व रूमो ग्र ठेषु
भ्यां गभस्तिपूत इति मन्त्रवर्णात् समाठे ष्वभ्याठे स्वेन पावयतीति वचना
त् ग्रहाभ्यां पावयतीति स्पष्टीकरणात् कठाचार्यैरपि प्रति ग्रहणं हाभ्यां ष्वभ्या
मेवांतर्धानं सिद्धांतितं तथा पाणीवेण गभस्तिपाणिभ्यां ठेस्वेन पावयती
ति अध्वर्युस्तावदुपांशुमन्तु पिन्नाग्रहील्यासिंचति प्रतिप्रस्थाता प्यंगुल्संत
रेषु द्वाभ्यां भूर्भुवतं द्धात्वतिलेनताभ्यां पाणिभ्यामेनं पावयतीति भावः यद्य
पि लिरे स्वभिमिभिः पाणिभ्यामिति प्रकारांतरेण व्याख्यातं तथापि शाखांतरी
येणांजलिना गृहीतो स्वनेन समानार्थत्वात्पाणिभ्यां ठेखेन पावयतीत्य
नेन पाणिभ्यामेव ग्रहणं प्रतिपत्तं तथा च मानवे अष्टौ ज्ञलोभिषुप्य वा
च स्पतये पवस्वेत्युपांशुपात्रे जलिना गृहीत्वा प्रग्रहमानयति एवमेकादश
ज्ञले भिषुत्पेवं द्वादश ज्ञलो व गृहीतानां प्रतिप्रस्थाता सिंचमाने द्वौ द्वावं
शू अंतर्द्धधातीति काठके चाभ्याचो स्थितिहा स्वचमसासोमं स्लेहपिला
नु सोषड ऽभ्युत्प्रतिप्रस्छतामध्ये पाणावति प्रजति द्वौ द्वाव संपिल्प्यान्त
स्मिन्नुपांशु पात्रमासयेति तथा अभिषुण्याद्ग्रष्ट ज्ञलजुपांशु

देव० भ० ८
१९
सवनवृत्तिरं जलिनोपांशुपात्रे सोम मासिंचति वाचस्पतये पवस्वेति प्रवक्त्यां
ना भून्म्य तिप्रस्थाप[illegible]त्त दधाति देवो देवानामिति पुरुषाभिषजति मय सीरासि स्त्रैका
दशाज्ञलोभिस्तु स्पेव मासिंचति एवमन्योप्रति प्रस्थाता मयसी मरासि च्यवाद
शाज्ञलोभिस्तु स्पेव मासिंचतीति परिमज्यासादनमुपांशुपात्रं त्वं तयामियो[illegible]हत्या ग्र
नेत रंद्युष्म पवित्रेणाग्रहं[illegible]रवतं परिमज्योपांश्वंतर्यामियोमरसादनं सा
दनेन्वक संव्यमित्यर्थः [illegible]योरयोविधि स्तात्मः पठितोस्ति अतोयं थलाघ
वायाचार्येनुयोसहैवकति चिद्धर्मानुपदिशति तं गृहीत्वापरि मार्ष्टि नि घ्नु
व स्त्रोतगेतितं न सादयती उपांशुग्रहे अयते अंतर्यामे पितं गृहीत्वापरि
श्रो ६ मार्ष्टि ने घुव[illegible]तादिति तं न सादयं सुदानो घस्येय इति तयास घुपाठे अनुठे सा
दयेदथैनं ठे सादयघ घुपाठे अनसादयेनेनं ठे साद्येदिति ऋते [illegible] अन्यतरे वा
चार्ये गाभयो सह धर्मोपि दे[illegible] संनियोगार्थः कृतः तर्थं च अवगात [illegible]पांशोः
सादनं तदंतर्यामस्यापि सादने [illegible]पांशो सादनं तदंतर्याम्यसादनमिति न
घेकस्यासादनमपरस्य सादनमित्येवं भवति ने [illegible] आतादित अन [illegible] विविधं राम
अधः अधः नेत श्रोततने [illegible] सोमः इत्येतदर्थं पात्र [illegible] हि मो गे [illegible] १९

19

अभिचरन् अभिचारं कुर्वन् ३ पां प्रग्रहे अविसृजन्न स्तेनाद्धि[illegible] सादयेदमुष्य त्वा प्राणं सादयामीति
२

सोमरसस्य पवित्रेण परिमार्जनं कुर्व्वन्नित्यर्थः अभिचरंन्सादयेदविसृज
ष्य न्नमुष्य त्वा प्राणं सादयामीति मंत्रेण अमुष्येति स्वेनाम्नस्थानिषष्ठ्येक
वचनांतस्य शत्रोर्नामनिर्देशग्रहणं यदि त्वभिचरेदथैनाठं सादयेदमुष्य त्वा प्राणं
ठं सादयामीति श्रुतत्वात् तुदानमित्यंतर्यामं मंत्रदानमिति अमुष्यत्वोदानठं
सादयामीत्यनेन मंत्रेणांतर्यामं सादयत्याभिचरन्नेव यदि त्वभिचरेदथैनठं सा च
दयेदमुष्यत्वोदानठं सादयामीति श्रुतत्वात् पत्नीनां घायमुष्य त्वा प्राणं
मपिदधामीति चकारादभिचरन्नेव पाणिनाह स्तेनोपांशुमपिदधाति अमुष्यत्वा
प्राणमपिदधामीति मंत्रेण अथो अ[illegible]नं दध्यादमुष्य [redacted] त्वा प्राणमपिदधामीति श्रुतेः तुदानमित्यंतर्यामं अभिचरन्नेवांतर्या धवै
मं अपिदधाति अमुष्यत्वोदानमपिदधामीत्यनेन मंत्रेण यथोपांशुमपिद
ध्यादेवैनं दध्यादिति श्रुतत्वात् स्वाहेत्युत्क्रायंतरिहमिति निग्राभ्यमरणं ग्रह
णानंतरं परिमज्यानासा घेव स्वाहेति मंत्रमुत्कृष्य गृहीत्वार्वतरिहमित्यनेन मं
त्रहविर्धानान्त ग्राभ्यमरणं मघूर्युः करोति सवा अंतरेव सं स्वाहेति करोतीति

दे०भ०प
२०

20

प्रज्ञसायोपनिष्क्रामत्सुर्वंतरिक्षमिति श्रुतत्वात् अंतरेव सन इति हविर्धानमध्ये
एवंविधमानस्य र्थः अन्वारभतेऽस्मै प्रदायहो रुचमसं यजमानो होरुच
मसमन्यस्मै प्रदाया ध्वर्युमन्वारभते वरं हुत्वाद्ददाति द यजमानो वरं हुत्वायुत्रो
मेस्तु स्वर्गो मेस्तु इत्येवं इदं मेस्यादिति अभीष्टं प्रार्थयित्वा तस्मै तं रं ददाति च
संनिधानादध्वर्यवो अयं वरं वृणीत इति श्रुतत्वात वरदाने वरश ब्दस्तु त्तआ
धाने स्वाहूत इति हुत्वा पात्रमुन्मार्ष्टि नु यां श्रुग्रहं स शेषं स्वस्मै हुत्वा ग्रह
पात्रमुन्मार्ष्टि ऊर्ध्वमुन्मार्ष्टि अथ हुत्वोर्ध्वं ग्रहमुन्मार्ष्टीति श्रुतेः काठको ग्रहमा
दाय स्वाहृत इत्युच्चयो र्वंतरिक्षमिति दक्षिणापरीक्षस्य दक्षिणाग्नेर्जुह्वति
छ सर्वं हुतामित्यादिमानवेच स्वाहृतो सीत्यादायोत्तिष्ठति सुर्वंतरिक्षं वीहि
ति व्रजति दक्षिणा नहो द्गच्छेत्सुत्तरेणाभिप्रयम्य ग्रहं दक्षिणो पर्यिधि संधि
प्रत्यवस्थाय विश्वेभ्य इंद्रियेभ्य इति जुहोतीति एतस्य वा एतस्य ग्रहस्य नानु
वाक्यास्ति न याज्यास्ति मंत्रेणा जुहोतीत्यादि श्रूयते नानुवाक्यास्ति न याज्येति
ब्रुवन यागोन्न न जुहेणा क्रियते न होममात्रं इति दर्शयति यागस्य ऐ याज्या राम
नुवाक्ये स्तः तेन प्रतिषेधव्येन होममात्रस्याके यं न र श्रूयमाणो त्र या गोत्व २०

कंप

भ्यते अथयत एवदर्शितिं हिंसय घजतो सोमेनेतत्सोमयागस्यो मन्त्रे वा संस्कवा
निर्दिष्टदेवतो देवता संयोगमये न्नते सोमस्यात्रपादिभिः संस्कारो स्तावन्त्री
तोयावदिमां रसावस्थां प्राप्तो देवताद्देशेन गृहीतः तत्रैवं विज्ञायते यत्रावसो
मेन यजेत तदिच्छं रसीभूते नोपांश्वादिग्रहरूपेणाथ घ्नं देवताभ्यः परिकल्पितेने
ति अत आर्यं यागो वचनात्तस्य याज्यानुवाक्यादिति प्रतिषेधः तदर्थे त्वादर्था
दाज्यावरणादेरपि प्रतिषेध एव अत्र रदंसूर्या पीतिसाग प्रथमे परिधानं न्ता
नेयगाप्त्राग्रुपमार्ष्टि देवेभ्यस्त्वेति। अध्वर्युरहं उत्वा पात्रमुन्मज्यो न्मार्जनेन
सोमलिसांशु त्वां न याणिं प्रथमे परिधौ प्राग्रुपमार्ष्टि दृदार्थत्वात्परिधेर धस्ता
३ दस्तं प्रवेश्यापश्यादाद्र्वेतित यासति स्ताव स्म प्राण संमार्जेन वर्द्ध स्तस्म प्राग्रुपमा
र्जनं संपद्यते अध्यात्र्वने नपतितो नाम धेयपरिधौ प्राग्रुपमार्ष्टीति अतर्ल्वर्त वासतुरो
वाहतु द्वितीय मण्ठ भुमभिवरं जुहुयाद्देवाण्ठ शंति इति वासांसि अ द्धूर्यांव स्तूर्ने रसिस्य
ध्येयो हृदये वा द्वावेवन्निर्थं अभि अवं कुर्वतो ग्रावाभिहावेव शाउब्हीयव स्त्रैदिगु
संतम्ग्र सोमांशुअ यौ तत आदाय अभिवरन्नर्ध्वलवनो यजुहुयाद्देवाण्ठ शोय सेम
त्वेतिमं त्रेणा। अथ यथाभिचरे घोस्याण्ठ सुरग्निष्वः स्याद्धाकौवैरसि वावा समिवा

दे०म०९ तं जुहुयाद्देवाऽंशवि सादिश्रुतत्वात् आग्रयणस्थाल्याः शेषैकदेशमासिच्यांऽं
२१ शुं प्रास्यति तृतीयसवनाय ततो हविर्धानं प्रविश्य खरसमीपे उपविश्य तत्स्थानुपां
शुग्रहशेषस्यैकदेशमेकं भागमाग्रयणस्थाल्यामासिच्य निनीय तृतीयसवना
र्थं एकं महान्तं प्रलम्बनं सोमांशुं कुण्डलिकात्वमापादितं प्रास्यति प्रक्षिपति प्रस्तावा
21 दुपांशुग्रहपात्रे स्वप्रास्यति तिन गृहे तृतीयसवे प्रयोजनमस्ति जैधमिश्रमतं न्र ।जी५
शुमभिषुणवतीति तथा चमानवे आग्रयणस्थाल्यां संपातमवनयति प्राणा
यत्वेत्युपांशुपात्रं सादयति तस्मिन्नंशुमवदधातीति अंशुं ग्रहपात्रे प्रास्यतीति
तिपितृभूतिः शेषस्यासावेकदेशः शेषैकदेश इति कर्कः तस्य मते सर्व
स्य शेषस्यासेचनं अन्ये तूपांशुपात्रे पसे शेषयंति माध्यंदिने तेनैकाधाराक
रिष्यते आग्रयणग्रहणादिति प्राणाय त्वेति पात्रसादनं प्राणाय त्वेत्यनेन मंत्रे
३ ण स्वस्थाने उपांशुग्रहपात्रं सादयति उत्तरार्द्धे एवैनं सादयेदिति प्रकृतसूत
ऽं सादयति प्राणायेति इति श्रुतेः उपांशुसवनपाणिना प्रमृज्योदंचं प्राणा
य त्वेति मन्त्रस्य चं ततोऽध्वर्युरुपांशुसवनपाणिना हस्तेन प्रमृज्य तत्संतदग्रम राम
जीयपदिकं मार्जनेनाधःपातयित्वा उदंचमुदगग्रं संस्थाप्योपांशुपात्रं संल २१

नमेव दसादयति व्यानायत्वेति मंत्रेणामुखं वास्यये नाभि षवः कृतः अथोपां
शुं अंशुसवनमादत्ते तं न दशाभिर्न पवित्रेणोप स्पृशति यथा ग्रावाभिः प्राणोत्तरमेवं
रा ३ तं घर्षं अंशु ... षः स्यात्स्यागिनैव प्रघृष्टे स्यादं चमुपनिपातयव्यानायत्वे
ति कृतः उपांश्वंतर्यामपात्रेनुपांशुसवनं चप्रज्ञसध्वं तं तान्निवेसहे स्वच्छानि
सादयति ति अभिषवकर्मणोच चतुर्णां मध्यतत्वात द्व ... रेवाभिषवे प्राप्तेऽप्य र्गा प
उ हे ... पाविषयो ४ रभिषुरावंति चत्वारः पर्युपवेशनसामर्थ्यात तस्य हेतुः लागस्था
ब ७ धिवेगास मीपे अध्वर्यु यजमानयोरुपविष्टयोः संतोः तयोरुपवेशनानंतर
मस्यार्थः तत अश्वत्थाध्वर्युप्रति प्रस्थात्रने मुन्नेतारोभि षुरावंति सोमस्या
भिषवं कुर्वंति कुत एतत् पर्युपवेशनसामर्थ्यात अथाधिषवणं पर्युप
विशंतीति विहितस्यापर्युपवेशनस्यैवं सामर्थ्यं समर्थत्वं संगतार्थत्वं भ
वति यदि ते सर्वे प्यभिषुरावंति इत थात्वदृष्टार्थं स्यात नि च दृष्टे संभवत्य
दृ ग्रा ह्या दृष्टार्थत्वं युज्यते तत ... वाभिराभिषुरावंति वा एनमेत घाभिषुएवंति अभिषुरावं
ति अभिषुरावंति वाऽन्यस्मा भ्यो देवताभ्य इतितत्र तत्र बहुवचनानुवादा दध्वर्यु भेद
स्य चत्वारोऽभिषुरावंतीति गम्यते तदुपांश्वभिषवे ... सर्वा अथो कृत्वोऽभिषुराणोत्येव

रु १

दे०भ०१
२२

22

कवचनाग्निः सोमेऽग्धमेकस्यकर्त्रं अध्यायनंतोऽभिषवास्त्रिपर्यायं महाभि
षवएवायंविशेषः अभिषवआप्यायनंतस्यात्रिपर्यायश्च आप्यायनमर्हं
अंशुरंशुष्टइतिमंत्रेणासोमारंभनंतदंतेयस्यासावाप्यायनांतः अभिषवस्यां
ते आप्यायनंकर्त्तव्यमित्यर्थः त्रयापर्यायाश्चायत्रयोयस्यासौत्रिपर्यायः
त्रयाणांपर्यायाणामंतेसकृदाप्यायनंकर्त्तव्यमित्यर्थः मध्यामतिरिच्छाति
र याअसमिन्नभिषवेइच्छयापूर्वेणाभवति यावतासोमजनोयभावप्राप्नोतिनो
ध रस[illegible]नपूर्वेणाभिषवस्य[illegible]त्र्यानियमः तस्याश्रुतत्वात शेष[illegible]मआसना
दिसर्वसर्वोक्रमश्चभवति पर्यायादिषुनियमाभ्यासेचनोपर्याया[illegible]त्रयाणा णां
मादयः पर्यायादयस्तेषुपर्यायादिषुपर्यायषष्ठारंभेरसप्रत्यर्थेनियमाभ्या
सेचनेभवति इतिसर्वेषांपक्षः सिद्धांतमाह प्रथमेवाप्रभूतत्वात वाशब्दः
पक्षविधारणार्थः [illegible] प्रथमएवपर्यायेनियमोऽभ्यासेचनस्यात उतप्रभूत्वा
त[illegible]प्रथ्वंतिप्रथमएवपर्यायेसिद्धः सर्वपर्यायेषुसोममाद्रीक[illegible]अ
तःप्रथमएवपर्यायेनियमाभ्यासेनकार्येनियमाभो[illegible]मरंठः अभूसंभरणा नेर
धवनीयेवध्यायाधूयाहरति अत्रायंक्रमः सर्वेषांबाहिर[illegible]नंधनंचतु राम

चार सार एप१ २२

स्मीमध्यारानंनियाभ्यासेकः सोमंवतु ध्रोदिभन्यमामैरितिप्रहरणांमस्मा
भिषवः एवंपर्यायहतस्ततःपतितं सोमंपुंजीकृत्य विश्रम्य पुनः प्रहर
णाद्विद्वितीयः पर्यायः पुनः पुंजीकृत्यनीयः ततआप्यायनंततोहोत्रच न्ट
मसेभिषुतासोमांशूनवधायनियाभवाचनंप्राणपाणिति नियाभ्यंते
नियाभवाचनांते सरसासोमांशून् संभरणपात्रसंभरणासमर्थेनाद्योस्त्रिष्टे
नपात्रेणाञ्जल्या आधवनीयसंज्ञकेकलशेसोदके आवधायपूत्रिप्याच्चू
यपूरुषात्स्पपरिप्लाव्यनिष्पीड्यततोनिघायपसंभरणेप्यवाहरति आहत्या
धिषवणास्थापरिप्रक्षिपति मानवे ततः संभरतिपूर्योप्योन्नेताधवनी
येपरिप्लावयति पूर्योप्योन्नेताधिषवणामिवतीति संभिपतेभिषुतः सर प
सः सोमास्यामिति संभरणीवारणांमहत्स्नू स्पिपात्रमितिततश्चपरिप्लवाताभि
न्नेसंभरणोसंज्ञाभेहात यरिप्लवाचड्रोणाकलशासोमस्य ग्रहादेग्रह
णार्थोशरावांतरेदर्शनात एवंद्वितीयपर्यायएकवारंत्रिपर्यायाभिषव या
आप्यायनंतोनियाभवाचनसंभरणायुक्तनुक्तं एवंप्रवेत्तिसद्य्श्यामे
वापरंनुक्तादम्पदिर्भवतिबारद्धयमभिषवकर्मभवतीत्यर्थः सर्वेत्रिर

5

दे० भ० १
२३

23

भिषुरोणतित्रिः संभरतिचतुर्नि ग्राभमुपैतीति श्रुतत्वात् चतुर्निग्राभमुपैति
वचनादङ्गिरणाचतुर्थमित्येतन्नभ्यते हविर्वन्निग्राभ्याः प्रथमे विपर्यासो
नुक्तस्यन्यायस्यप्रपंचमात्रमेतत् अथवाप्रथमाभिषवदावेवसिद्धौ उ
त्तरयोरप्यभिषवयोः प्रभुवतीति यमाशंकामभूदित्येवमर्थं पुनरुक्त
हविर्वन्निग्राभ्याइतिप्रत्य[illegible]भिषंसौरणस्याविहितत्वात् तत्रश्चैवंप्रथ
माभिषवौ उक्तः द्वितीयेनिग्राभ्यासेकः चतुर्धासोमंविभज्यप्रहरणंस्तु रु
ज्यपुनः प्रहरणंपुनरस्तुज्यप्रहरणं आप्यानं प्रागपवाचनांसंभरण य १
चरणं द्वितीयोभिषवः एवमेवतृतीयः अपंनुविशेषः प्रागपावाचनां
ते ध्रुवस्वकीयं आचारणं होरचमसेवधायचतुर्थे प्रागपाणितिवा[illegible] च
तिततः संभरणमिति हविर्लिङ्ग पांश्वभिषवनुक्तोप श्वाञ्चमहाभिष
वनुक्तः अधुनालाघवायतयोरभिषवयोरेकं हविषंकरोति ॥
हविर्वैपाठे ग्रहीत्वा गत्वाप्यायनसंभरणाज्ञतत्वात् हविर्वैपांश्वभिष
वेनुपांशुं ग्रहीत्वाप्यायनसंभरणोज्ञतत्वात हविरेवांपांश्वभिषवेनु एम
पांशुं ग्रहीत्वा ग्रहीत्वा प्रतिवारमुपांशुग्रहणानंतरसोमाप्यायनंसं २३

भरणं चएतेकर्मणी अधिषवेकर्तव्येवाश। केन महाभिषवो निरस्यतेन
महाभिषवप्रयत्नकार्यः कुतः ज्ञतत्वात उपांश्वभिषव एवाप्यायनसंभरणा
योरधिकयोः कृतयोर्महाभिषवोपिकृत एवभवति अन्यस्य सर्वस्य सर्वा
न्य भिषवेपिक्रियमाणत्वादेर्थापत्यर्थं ग्रगमभिषवोनकार्य इत्यर्थः अ
थवा ज्ञतत्वाद्धिकारप्रश्नो न अ उतोहेतोराप्यायनसंभरणापूर्वास्मिन्नधि
केकर्तव्यौ तत्र हेतुर ज्ञतत्वादिति यदुक्तं तच्च न ज्ञत अविहितत्वाक्षितिरेवं स न ६
तिलाघवंभवति ननु पयधिकउपांश्वभिषव एवक्रियते न तु महाभिषव
स्तदधिषवणो पर्युपविशतीति चतु पर्युपवेशनं किमर्थमित्य णं ८
त आह धर्ममात्रं पर्युपवेशनं धर्ममात्रमदृष्टार्थमेवैतत्सर्वं पर्युपवेशनं
सोमविक्रयणीपदपर्युपवेशनवत् इदानीं सिद्धांतमाह अभिषववि
पर्यासो वाभिमप्रादेशे पुनपञ्चपानिश्राभ्यार्थं अनुपत्तव्ये योगतवाश
व्यः पूर्वपक्षनिरासार्थः नाभिषवे कुंपं किंतु द्वावप्यभिषवौ कर्तव्यौ
किं त्वेवं सत्यभिषवयोविपर्यासः कर्तव्यः पूर्वं महाभिषवः पश्चादुपा
ंश्वभिषव इति किं कृत्वा विपर्यासः कर्तव्यः अभिमर्शनात्मानानंतरं

रं०म०९
२४

यत्त इति मंत्रेणाज्ञताभिमर्शनात्सोमादंशून पञ्चाप्युपांश्वभिषवार्थं मुष्टि
मात्रानंशूनंशुं गुत्संतरे करणार्थं अवसंउशून तृतीयसवनाभिषवार्थं
चमहांतमंशुमेवमेतानेवंविधानंशूनभिमृश्य सोमादपसृत्य बाय यत्कृत्वाप
ध्वकस्थापयित्वा निग्राभ्याख्यापत्र्योणांश्वभिषवार्थमेवनिग्राभ्याख्या अपि
पात्रांतरे ज्ञत्वा पूर्वं महाभिषवः पश्चादुपांश्वभिषव इत्येवमभिषवयो
र्विपर्यासः कर्तव्यः कुत एतत् अनुसृष्टयोगात् एवं हि यमाम्नातमंत्राणां
विधीनां चानुसृष्टयोगो भवती अनुसृष्टा हि क्रमेणैव क्रतो ह्यावृत्य
ाभिषवौ विहितौ अधुरकांडस्यांत्यसर्वेत्रणामहाभिषवो विहितः अथा
ाधिषवं शायुर्युपविशंति सर्वे त्विरभिषुणोति त्रिः संभरतीत्युपांशुग्रहं
उत्पाद्य ब्रात्मेणानुपांश्वभिषवः इति प्राणो वा अस्योपांशु रिति ज्ञे
यसवा अथैनं ज्ञत्वाभिषुणोतीत्यादिना मंत्रा अपि क्रमेणैव पठिताः सं
ति एवं महाभिषवमंत्राः पश्चादुपांशुग्रहणहोमंमंत्रावाचस्पतये
पवस्वेत्यादयः यदा च एवमुपांशुपांश्वभिषेवं नुपांशुग्रहपात्रासादनां
तं ज्ञत्वा पश्चान्महाभिषवः क्रियते तदा मंत्रपाठक्रमो बाध्यते तस्मा

रा म
२४

24

ह्विर्यसिरवाभिषवयोः स चकारेणानुप्रादानिकं क्रममाश्रित्य पूर्वमुपांश्वनिष
उ वनुक्तः प्रदाने हि पूर्वमुपांशुग्रहस्य पश्चादंतर्यामादीनामिति तिननुने वस्याभिष
वयोर्विपर्यासः अंश्वपकर्षेणांनिर्याभ्याणां वापकर्षणां कुत इत्यत आह अनौ
न ४ चैत्यवाभिमानसामर्थ्यात् अनौतस्य अंनांतरस्यस्य सस्यैव सोमस्य सोमा
भिमानसामर्थ्यात् सोमबुद्धिसामर्थ्यात् सोममिति बुद्धिरनांतरे से अनभि
षुते एवतिनाभिषुते सोममभिषुणोतीति सोमाभिषव एव विहितः अभिषु
तेच से[illegible]मे सोमबुद्धेर्भावात्किमभि पूयते तस्मादंशून पकृष्येति युक्तमेवो
क्तं अथवाश्वयमर्थः मीउ हिंसायां अभिमानमभिषवो हि सनं कुउनीभि
त्यर्थः अनंतरसे एव सोमे अभिषवः समर्थो हि घातो भवति अनंतरसोतस्मा
दंश्वपक[illegible]र्षो युक्तः किंच ऋजीषभावाद्वानिकेवलमभिषुते सोमे बुद्धि
र्न भवतीत्येतावत् किंतु ऋजीषभावाद्ध ऋजीषोयं न सोम इति विपरीतबुद्धि
स्र ३ र्भवतीतस्माद्दप्यं[illegible]पूर्वतरमुपांश्वभिषवार्थमपकृष्येव दुर्वेमहाभिष वः
[illegible]विपरीतबुद्धिर्भ पश्चादुपांश्वभिषव इत्येवं विपर्यासः क
र्तव्य इति सिद्धांतः अथवा ऋजीषभावाद्धेत्यस्यायमर्थः नप्यायनसे भर

दे॰ भ॰ ८
२५

25

गाय्युक्तः पूर्वं एवैको ऽभिषवः अतः ऋजीषभावात् सोमस्य हि ऋजीषभावः श्रू
यते ऋजीषमुसे धुदिंश्रिपिति न च नियतः क्कोरणे केन सर्वाभिषवेण सोमस्य
ऋजीषभावो भवति तस्मान्नैकः पूर्व एवाभिषवः किंतु द्वावभिषवौ विपर्य
स्तौ कर्तव्यौ निग्राभ्याणां वाचकर्म्मा यदि न क्रियते तदोपांश्वभिषवमहाभि
षवाभिषुतसोमपोपसर्गो भवति हि चचमसे अभिषुतानं पूतबधाधप्रा
गपागिति वाचनविधानात् असंसर्गश्चोच्यते उपांशुमहार्थप्पद्धगाभिषव
विधानात् अतो निग्राभ्या आपः ऋज्येतियुक्तमेवोक्तं तत आयं कर्मः सर्वे
षामधिषवणसमीपे यथोक्तमुपवेशनं अ[illegible] षवार्थानामी ग्रंतरेणाह भि
रणां सर्वेषां अध्वर्य्यादि एव बंधनं अघावनं निग्राभ्यावाचनं अभिमर्श
नं ततो यथोक्तानां त्रिविधानां नामपकर्षो निग्राभ्याणां चतुः पांशुसवनस्या
प्य अचनिधानां ततः प्रति प्रस्थात्रादीनां हिरण्य बंधनं चतुः सर्ग्नीमपघ्यात प्या
नं निग्राभ्यासेकः सोमं चतुर्धाविभज्याप्परिमित प्रहारैरभिषवः एवमे
कः पर्यायः द्वितीयं उभैव मेव द्वितीयः पुनः तृतीयमेवमेव तृतीयः चतुर्भ्यो
माप्यायनं अभिषुतानभ्या सोमांशून्होतृचमसेवधायप्रागपागितिवा राम
२५

चनं निध्वा ग्रांशूनामधिषवणोपह्नेपः सरसानां सोमांशूनां संभरणाया
वधानीयेपह्नेयः पूर्वस्मानयनं तस्य मेकोभिषवः एवमेव द्वितीयः एव
मेव तृतीयः तत्रायं विशेषः अंशूनव धायवाच मानं तरम ध्वर्युरिद्रि हो
तृचमसे सोमं धायवाचनं ततः संभरणामिति एवं महाभिषवः ततनु पांशु
भिषवः तत्र एकरणवाध्वर्युः कर्त्री अपकृष्टानामंशूनामधिषवणोप
ह्नेपः षस्मां प्रतिप्रस्थाता तुं सव्य हस्तां गुष्ठे तरेषु द्वयो द्वयोः करणं
दक्षिणेनो पांशु पात्रस्याध्वर्युसमीपे ग्रहणं तृतीय सवनायांशोः स्याप
नं अपहृत्य जघानां निग्राभ्या [illegible] णां होतृचमसे आसेकः उपांशुसवन
स्यासादनं तत्संभां ग्रावा त्रास्थितिनि ग्राभ्यासेकः अष्टजलो भिषवः वाचनं अं
जलिना ग्रहणं पुनर्निग्राभ्यासेकः एकादशजलो भिषवः वाचनं ग्रहण
हणं पुनरपि निग्राभ्यासेकः द्वादशजलो भिषवः वाचनं उपांशुसवनं हो
तृचमसम ध्येव धाय चतुर्थं वाचनं ततो ग्रहणं ततः प्रतिप्रस्थाता हस्ता
दृस ह्लादानं यति मार्जनं प्रतिप्रस्थाता तु अंशूनाप तृ इति मन्त्रेणाधिष
वणाभिषुत सोमम ध्य प्रह्नेया ततो हविर्धानमध्य एवस्याहस्त का

द्रो०कल २६

द्वयोर्निर्वर्तते इति स्मृतिरिति ध्रुमणां यजमानस्यान्वारंभो होमांतः इदं मे सुपुत्रो
स्व मे सेतु धनं मे स्तु इत्यादि वरं वरणां ततो ध्रुवेवेवर दानं होमः सशेषः सूर्याय
स्वाहा पात्रस्यान्मार्जनं प्रथमे परिधानुत्तानस्य पालेनः प्रागुपमार्जनं अग्र
द्वे४ गस्याग्रपरा स्वे स्यांशे या[illegible]स्पासे कः तृतीय सवनाद्यो शोरुपांशुपात्रे प्र
सनं पात्रासादनं तु यांशुसवनस्य पाशो नाप्रमार्जनं सादनं चेति अतः प
26 रमिदमाह ॥ प्रोक्षणं शाकलशमृजीष [illegible] मुखे घ स्थितं निदधत्सु होता सुरा
३ तारः। [illegible] होतारः कर्त्तारो द्रोणाकलशं प्रोक्षयत्र योजितस्तस्मात्स्थानात्सूत्राचम
धिष्ठवरणस्योपरि प्रेर्य ऋजीषमुखे छिद्रे बुनिदधति इवं संर्वं सर्वो [illegible] नत्रायणः
कृ६ द्रोणाकत्र संमुखवान्नेखाद्ऋजीषणा छाघृतस्योपरि स्थापयतीस र्थः। आह
समुपघ्नेणाकलशम ध्यूढो निनं प्रश्रवणात्॥ पवित्रं च वितत्वं समुद
क। चकारात् इतरा स्वपवित्रं द्रोणाकलशस्योपरितन्वंति। तनु विस्तारे वि
तस्य विस्तार्य धारयंति नुदगीपुदग्दशं अवाङ्मिच॥ स्वयं वा अस्त्र कुर्व
सु हाचस्यु द्रोणाकलशपवित्रयोजनम कुर्वत्स स्वयं वा ध्रयं करोति॥
आधावनो यात् एतानि ग्रावास्यासिंचतितां पवित्रे यजमानस्ततो ग्रह राम

२६

ग्रहणमाध्रुवान्तमुन्नेताऽऽधवनीयादाधवनीयकलशादुदंचनेन सोममा
दाय यजमानहस्तस्थिते होतृचमसे निग्राभ्यासु आसिंचति ततो यजमानस्ता
निग्राभ्याः पवित्रे द्रोणकलशस्योपर्युह्रान्त्राभिर्विसार्य धत्ते आसिंचति संततं
ततः संततं स्रवंत्सा धारा यावत्सकाशाद्ध्रुवात्क्रव ग्रहपर्यंतान्ग्रहान्गृह्णाति
अग्र्यनिग्राभ्यो ग्रहान्निगृह्णाति इति श्रुतेः तथा च काठके ज्ञेयो षेणाग्रा छः
कृगा८ पूर्णाध्राव्याधोन्ते द्रोणकलशमु होतारः प्रोथांतरा ह्वविष्कंभा द्दशाग्रहाना स्न
नीति मानवेन जोषेणाग्राहं परिवपति प्रांचमुह्रता द्रोणकलशं प्रोहेत्स वा
स्पति दशापवित्रमंतरा ह्वविष्कंभं च यद्धिष्ण्यान्तस्मात्तमुपलभ्या द्दशापाद्रो
णकलशं सं[illegible]याति मार्ष्टि वसवस्त्वा संमृजंत्विति प्रातःसवने रुद्रास्त्वेति मा
ध्यंदिन आदित्यास्त्वेति तृतीयसवने पूतभृतं आवमुद्रोणकलशमादधा
५ ति तस्योपरि होतारो धस्तान्नाभिपवित्रं वितन्वंति तस्मिन्यजमानो होतृच
मसेन संततां श्रुक्रधारां स्रावयत्याध्रुवग्रहणादिति अधिकारमुपजीव
न्नाह माध्यंदिने च यं च पूयमान च कारात्ततएव धारायायजमानेन पवि
त्रस्योपरि संततं निनीयमानायाः माध्यंदिने सवने पूयमानग्रयमपहि

दे०भ०ए
२७

तान्स्रुक्रमं थ्याग्रयणान्मरुत्वतीयोक्थ्यं च ग्रहान्गृह्णाति अथ सवनत्रयोपयु
क्तांपरिप्लवां करोति ॥ अत्रो द्रोणकलशे द्रोणकलशेय: सोम: स अंशुसंज्ञका
र्ण व स्थ तिहि अत्रैव पूर्वे द्रोणकलशं न्यत्वा सर्वं मासिंलातेस्तु न्वे[illegible]तिसंसर्ज कर न्ति
णां च अंशुको उपस्तरणाभिधारणा इत्यादौ संव्यवहाराद्ध्ये ॥ततोन्ये नादेशे
धारायहेभ्यो न्येयग्रहाः ते अनादेशे वचनाना भावेतत: अंशुकात अंशुकसंज्ञा
27 त द्रोणकलशस्थात्सोमात् गृहीतव्या: तद्यथा वशिनंद्राग्नं गृह्णाति प्रतिप्रस्था
ति द्राग्नौ इति आश्विनं गृह्णात्यन्वारब्धे वायव्यामिति उत्सुपात्रेणामरुत्वती
य ग्रहणमुपयामगृहीतोसि मरुतांत्वौजस इतित यावशिना मरुत्वती
य ग्रहणमरुत्वंतमिति इत्यादौ अत्र स्थात्सोमाद्गृह्णातीति आदेशो ना
स्ति तथैवं इत्येवं ततो न्येनादेश इति स्थानात गादथ्येतरे षां ग्रहाणां वैकल्पि
कं वस्यति अनादिष्टां अपूतभृतो गृह्णीयादिति तत अविकल्प: अना
दिष्टा: अंशुकात्पूतभृतो वाग्राह्या इति सावित्रपात्नीवत हारियोजनोपहृ
णाना अग्रयणात ततीयसवने सावित्रं ग्रहं पात्नीवतं ग्रहं हारियोजनं च गृह्णात्युप राम
स्थाणां आग्रयणादाग्रयणस्थाल्यां स्थात्सोमान्त्य गृह्णाति [illegible]पहीणा २७
उ

ये कालभूयस्त्वेन शुष्काः सते धामाग्रयणाग्रदुहराग्नस्य शुक्रत्वात सवित्रस्य
तावत् आग्रयणाग्नेः स्तातिमनोहवास्त्रस्य सवितेतिप न्नोवलस्यशास्त्वं
न२ तरं[illegible] हारियोजनस्यतु शत समादत्त लाजनं ग्रहं गृह्णातीतिनुपदीर्णानां
चमसपदिराजोपदेशेपु तमतएवतन्वीर न्नीतः प्रभावयेयुरितिद स्तुप दृवे
यदि राजासोममनुपदस्येत नुपदीयेत कचिद्दहेचमसादेवातदातंराजा
नं सोमं तत्वार्थे वर्त्तिनि भतरावाग्रयणात्र श्रीरन स्त्रसंच[illegible]गां ततएनेपु श्री
जीरन स्त्रसंतं द्दीभागमप्यतएवप्रभावयेयुः बहुलं कुर्युः श्रृंतत इति सावित्र
श्वि पात्रेवितोपदीर्णाग्रगृहीते छिन्नस्यर्थः श्रतः सर्वत्रग्रहचमसादौ शुष्का
नामल्पीभूतानां वाग्रयणादेवापादाय तत्कार्यं साधनीयं॥ पूतभृतस्त्व
मसानां चमसाः सर्वत्र पूतभृतएवानयेत॥ तृतीयसवने वैश्वदेवं स्त्र
भिक्रितेन मलावैश्वदेव ग्रहणामिति वहूपति तृतीय सवने यो वैश्वदेव
स्तं वैश्वदेवं महावैश्वदेव संज्ञं पूतभृतो गृह्णीयादितिशेषः। वैश्वदे
वंप्रज्ञत्समं तं वे पूतभृतो गृह्णातीति श्रुतेः प्रातः सवने पिवैश्वदेवोस्ति
वैश्वदेवं गृह्णातिशुक्रपात्रइतितेनविशेष्यतेतृतीयसवनइतिपदेन॥

दे॰भ॰०९
२९

अनादिष्टाश्चेत्तोन्नयनश्रुतेः ये च सोमग्रहा अनादिष्टग्रहणस्थानाः
तांश्च स्थालभतोऽग्न्ष्णीयात ऊर्ध्वः रहोन्नयनश्रुतेः रहाद्गृनभस्युन्नयनश्रु
तः अनेन्नातोऽग्निहे देवेभ्युद्धुन्नयंस्यतो मनुष्येभ्यः पिच्छमपरतीयं श्रुतिः पृथ
न टीज्ञता अग्रया श्रुस्यास्तलभतः सर्वार्थत्वं प्रतीयते ननु प्रायुन्नलतोऽन्यादेश
दृ नव५ इति तत्राहि अनादिष्टानां श्रु त्ता [illegible]हणामुक्तं अत्र तु स्तलभतनु चालेतु मयोः
श्रुति मूललाद्धिकल्पः श्रुत्रास्तलभतोवा नीर्हिष्टाग्रहाइति ॥ दशापवित्रे
28 णापरिमञ्जपतिमञ्जेष्टते यो निरिति ग्रहसादनं सर्वग्रहविषयमेत
मुपदिश्यतो दशापवित्रेणाग्रहोत्रग्रहं परिमज्यपरिमज्यपात्राद्धहिर्नि
न र्गतेसो स्पवि[illegible]णामार्जेपि लाग चते योनिरिति मंत्रेणाग्रहस्य सादनं
कर्तव्यांचो पञ्चाकरणांसर्वग्रहाश्छंदशापवित्रेणा ग्रहंसमार्ष्टीतिशा
रवांतरानुग्रहमित्येकवचनमविवक्षितं ॥ नायोनिकेषु अज्ञानिकेषु
यत्रग्रस्यते योनि[illegible]स्यात्मानं भवति तत्रैष ते योनिरित्यनेन न सादनं
२३ न भवति ॥ सर्वे[illegible]तिवान्यो विशब्दो दशा[illegible]वा स्याआचार्य रत्नाह रा म
सर्वेष्वग्रात्मानोत पानीकेषु अनात्मातयोनिकेषु च ग्रहेषु परिमार्जनानं २९

ष्वि न्ना३

तरमेव यतेयोनिरिति मंत्रेण सम्पादनं भवत्येवा कुतः अविशेषोपदेशात्।
अविशेषेणा गृह्यमंत्रमुद्दिश्य योन्यासादनमुपदिश्यते तत्र दर्भयामेन
गृह्यमत्रं तदिति प्रयत्नाभ्युपयोनासादयतीति अतो योनिकेष्वपि साद पव २
नेभवत्येव किंच॥ सावित्र्यनुग्रहप्रतिषेधाच्च यतः सावित्रे सावित्र्या गृह्णे २४
ज्जनुग्रहेषु चानाम्नातयोनिकेषु येषां योनिः प्रतिषिध्यते नं गृहीत्वा न
सादयतीमनोहवा अस्य समावित्तात स्मार्द्धिदमसमृद्धम इति तथा ज्ञात
गृहेषु तेगृहीत्वा न सादयन्नित्यस्मादस्य ममसन्नः संवत्सर इति न चैत
त्रैष्टुभेतयोनिरित्याम्नातमस्ति अतः सावित्र्यनुग्रहेषु साधनप्रतिषेधा
द्योनिकेष्वपि सादनं भवत्येवेति प्रतीयते॥ प्रतिवषट्कारं हुत्वाव
षट्कृत्वै भेदगृहणां गृहं चमसं वा प्रतिवषट्कारं वषट्कारेष्वनुहुत्वा वषट्कृ
तेभ्ये गृहाणां मध्ये पति वषट्कृतो होत्रानेकं प्रति भक्षस्य गृहाणां
नयनं कर्तव्यं सर्वसोमयागेषु वषट्कारो नुवषट्कार इति वषट्कार
द्वयं विहितमस्ति तत्र समर्द्ध ममस ग्रहचमसाधारणोपि समुपदेशः व
षट्कृत्तौ प्रथमो भक्ष्यतीति शाखान्तरात् तस्य शाखायामपि वष

दे॰ अ॰ ९ २९ द्धर्तुर्भक्ष इत्येके श्रुचिहेहे ह्यनुवषट्कारः प्रतिषिद्धोऽस्ति तथा च यजुर्वेदे ज
त्रुयन्ताद्धि देवस्सा यज्ञपात्नीवतो ग्रहः अदि... अहर्मविंचारात्तेनानुवषट्कृ
ताइति अतस्तेषु एकवारं वषट्कारे एव होतावषट्कर्तुर्भक्षहरणमिति ॥
यथास्वं चमसानां चमसान्प्रतिवषट्कारं हुत्वा यथास्वं भक्षणार्थं हर
सप णं कर्तव्यं यायं भक्षः स्वकीयभक्ष...स्य यथास्वमिति तेन होतृचमसं होतुः
29 ब्रह्मचमसं ब्रह्मणः तु होतृचमसमुद्गातृगणमित्येवं दशापि चमसान्य
था स्वं हरेयुः चमसेषु हि समाख्यया चमसिनां भक्षोऽभवति अन्यथाप्र
तुहोतुश्चमसस्येत्यादिमन्त्रावगतात् अथ होतृचमसेवसतीवरीगत्याति
अथ्येमं त्रावरुणचमसे...नेतामाहुतिमित्यादिश्रुत्यवगता च होतृचमस
दुर्बिदिव्वेदिकीमसमाख्या नोपपद्यते अधिकारणार्थीयम मुख्यसर्वाः...दिद औ
को दत्तार्थाच्चमेऽ्यो तिः चमसशति होता च मसमत्याऽस्मिन्निति होतृचमस
इति अतः सर्वैः चमसिभिः स्वस्वचमसेभ्यः भक्षं कर्तव्य इति स्थितं अथये
दकिंचित्पतस्युः किं पूर्वं वषट्कर्तुर्भक्षणं उत चमसिनामिति तत्र नियम
प्राप्तेरश्चाह ॥ वषट्कर्तुर्वा प्राथम्यं वेदं अतिसामर्थ्यात वषट्कर्तुरेव पूर्वभक्षः राम २९

स्यात पञ्चत्वमस्मिन्नां कुतः श्रुतिसामर्थ्यात वषट्कृत्तं प्रथममभत्त इति श्रुति
बलादित्यर्थः समाख्यातः श्रुतेर्बलवत्वादिति ॥ अप्रराख्याख्याता अथवा
चमसान्प्रति वषट्कारं कृत्वा सर्वं वषट्कृत्तं भे हूहरणं पश्चाद्यथा स्वं चमसि
॥ नामिति अत्र तच्छले यादि चमसे सुवषट्कार समाख्यानिमित्तं हस न्निपा म
ति पूर्वं वषट्कारनिमित्तो भक्षः पश्चात्समाख्यानिमित्त इति यदा च प्रशा
स्त्रो ऽस्वमसे सुपुनरभ्युन्नीते सुवषट्कारहोमाभिषवसमाख्यानिमित्त
भक्षसंनिपातस्तदा पूर्वं होमाभिषवनिमित्तः ततः समाख्याभक्षाः पूर्वं
वषट्कारनिमित्तं ततः समाख्यानिमित्त इति क्रमः समाख्यया बाधप्रो
५ रेव चमसोन्नयने प्राप्ते आह । [illegible] न्नेतोन्नयति समाख्यानात अनुन्नेता च
मसानुन्नयति कुतः समाख्यानात अनुन्नयती स्युन्नेता इयं ध्रुवगतास
माख्यासंजातदेवापपद्यते यदा सा अनुन्नयनं करोति अन्यथा च विशेषसमा
ख्यया आध्वर्यवमिति सामान्यसमाख्या बाध्यते सावकाशा पि सामान्य
सुपरा ध्वर्यु [illegible] इयं च निरवकाशा अन्यथा च विचारितार्थत्वात परिमार्जनुनः
क्रु अथ प्रजेतमुच्यते ॥ ओदेतेतर्यामय ग्रहणामुपयामगृहीत इति । तुदिते

३१

दे०भ०६
३०

स्त्वयैनुयथामग्रहोतो स्वंतर्य्येष्ठेत्यादिनां मंत्रेण ध्रुवेरंतर्यामयोत्रंतर्यामम् सिंक
[illegible] ग्रहं ग्र[illegible] ह्णातिनुक्तं चांग्राधवनीयादुन्नेतानि ग्राभ्यास्वा[illegible]वतिताः यवि सिं २
त्रे यजमानस्ततो ग्रहणमाध्रुवादिति ॥ अत स्तस्याः संततं स्रवंत्या धारायाये यो
मंतर्यामादीनां ध्रुवयर्यंतानां ग्रहणामुक्तं तान्यहानि दानीमुपदिशति ततश्च म
हाभिषवे जातेनु ह्याग्राचक्रो लोकलशाय वित्रयोजने ज्ञते आधवनीयादुन्नेो
नेत्साविनोपा[illegible]येन धारायांग्रहता यामुदिते स्त्वयैंतर्याम ग्रहणादिकं कर्त्तव्यंतयो
हृदितेन्यतरं जुहोत्यनुदितेन्यतरमिति अह: संतमुपांशुमुतंशु त्रोजुहोति शात्रे
ऽं संतमंतर्यामंतमुदिते जुहोतीति भ्रूतोतथात मंतः पवित्रान्नुहृह्णातीति धारायाः
सकाशाद्ग्रहण विधानात् नुपांशुग्रहस्येतिकर्त्तव्यता मर्व्वेतिदिष्टूति ॥ नुपांशुवद
नाम्नातवर्शेषासेचनवर्ज्जं नुपांशुग्रहवदस्यांतर्यामिस्य अनाम्नातवरशे
षासेचनवर्ज्जं सर्वं भवति अनाम्नातं मंत्रं स्वाहेति जुर्वंतरिहमिति चवचरण
दानेचांहुतशेषस्याग्रयण[illegible]स्थाल्यासेचनं एतान्यदार्थान्वर्ज्जे पित्वान्यत्सर्व
मुपांशुग्रहवद्भवतीत्यर्थः ततश्च ग्रहणानंतरं परिमार्ज्जनं आसादनं तूष्णींमि
श्च मरीयजमानस्यान्वारंभः स्वाहृत इति निशेषस्येव होमस्तिष्ठ॰ उत्तरा राम
३०

स्त्र १

ध्व[illegible]र्यीपस्रागः तं गृहीत्वा परिमार्ष्टि सपघुपाठं अनु ठः सादये द्येन ठः सादये
घघुपाठं अनु न सादये नैन ठः सादये घुपाठं अनु मपिद ध्याद येनं द घा[illegible] घु
पाठं अनु नपिद ध्याद घोपाठं शोत्कमत घैत स्यसमानठः घेत घघुपाठं एवं तर्या
मो प्रारोणदनौ हीति अनतत्वात् तथा सयेनैवोपाठं अनुमंत्रे राजुरेतितेनैवैतां मंत्रे
राजुरेति स्वां तेनो सौम्यादि अनतत्वात् अत्र स्वाहोवंतरि त मिश्यनयोर समा
म्नातत्वाद भावं[illegible] वरवरणात दानयो अ अनतत्वात् शेषं समानमेव अनतं अत्र
कठसूत्रे तुल्यमुपांशुना सादनाद नरार्ध होम इति मानवे चनुत्तरेणाठो चतुर्ग
छिति दक्षिणोनाभि प्र प अथ ग्रहमुत्तरं परिधि संधिं प्रत्यञ्चं स्तिष्ठन्निति विशे
षमाह अपमार्ष्ट्य त्रो अन्तर्यामग्रहे ग्रहं हुत्वा पात्रमार्ष्टि पात्रमुखा
दारभ्या वाचं अवमार्ष्टिन तु पांशु ग्रहवद्धूर्धैं अथ ग्रहं हुत्वा वाचं ग्रहमवमार्ष्टीति
ति अनतेः प्रथमेव अनुज्ञैनपाणिनापक प्रथमे च परिधौ अनुज्ञेन पाणिना
अधो अनुखे नहस्तेन प्रत्यकं स्तोमुपमार्ष्टीति शेषः तच्चहस्तस्य प्राङ्गुय स्य
नेकृतेनुपमार्जने प्रत्यक संस्थं भवति अथ नीचा पाणिना मध्यमे परिधौ
प्रत्यगुपमार्ष्टीति अनतेः नीचानुज्ञेन ॥ नुपाठं अनु सवन ठं स्य ब स्वाहा

द०भ०८
३१

नायत्वेतिपात्रासादनं अंतर्यामपात्रस्योपर्यंशुसवनस्य ठस्य च स्यसंलग्न
स्य सादनं करोति तु दायं नायत्वेति मंत्रेणांतं प्रस्या कम्पसादय्यस्तु दनायत्वेत्यु
दनो घस्पेघतानि वेसठं स्पच्छानि सादयतीति श्रुतेः।। ऐंद्रवायवं ग्रहणं त्वा
नायवितिएवमुदितेसूर्ये अंतर्याम ग्रहणादित्य पात्रासादनांतं कृत्वाध्वर्यु स्त
दानीमेव तस्याः संतत धारायाः सकाशादैंद्रवायवपात्रे ऐंद्रवायवं संग्रहप्रथम
र्थीद्धिदेवस्य गृह्णाति आवायो भूषेति मंत्रेण अयातोग्ग्रहं त्वेवावायो
इति श्रुतत्वात्।। अपगृह्यपुनरैंद्रवायव इति एकवारं अर्द्धं गृहीत्वा ततो
प गृह्य संतत धाराता विगृह्य च पृथक्कृत्वा ऐंद्रवायू मे सुता इति मंत्रेण पुन प्र
स्तस्याएव धारायां गृह्णाति अथापगृह्यपुनरानयतींद्रवायू इति श्रु
तत्वात् ततः परि मृज्य सम्स्थाने सादनमेषते योनि सजोषो भ्यां त्वेति मंत्रेण
।।मैत्रावरुणामयं वामिति ऐंद्रवायवादनंतरं मैत्रावरुणपात्रे मित्राव
रुणदेवतं द्वितीयं दिवदेवत्येय हं गृह्णाति अयं वां मित्रावरुणेत्यनेन मंत्रेण
तस्याएव संतत धारायाः अयातोगृह्णास्येवामिति श्रवणात्।। पयसा
श्रीणात्येनं कुशावंत इंधाय राया व यमिति ग्रहणानंतरं एनं मैत्राव राम

३१

हरणं यत्रं कुशावंतर्द्धाय पयसा लौकिकेन दुग्धेन श्रीरणातिरायामिति मंत्रेरण
श्रपणं च दुर्व्यांतरं संसर्जनेन मक्षीकरणं तं पयस श्रीरणातीति प्रवृत्तस्य श्री
रणातिरायावयामिति श्रुतत्वात तं पयस श्रीरणातो स्य त्रतमिति द्वितीयमिदं शा
द्रह स्य प्राधान्यं पयसे ति न तीय पापयसो गरणात्वं श्रुतो यत्र संस्काराथम
वेतस्य पोनयागार्थों श्रुतो लौकिकमेव न धर्मवत्त त घ देवा त्रपयस्त । मित्र स्य
ति संस्कारार्थ स्यैव देवतासंबधो र्थवादः ततः परि मार्जनं एतते यो नि नेताधु
[illegible] भ्यालेति स्वस्थाने सादनं ॥ एवर्हं सर्वं त्रश्रपरोक्षु सर्वं त्रश्रपरोक्ष
वं भवतिकुशावंतर्द्धायेत्यर्थः यत्रपत्र श्रीरणाती ति श्रूपतेय यास त्रैभि
मेत्यिनं श्रीरणातिप्र वर रणीशे परणाणा त्रैवंत श्रीरणाति धाना भिर्ठो रेयोज
नं श्रीरणाति सो त्रामरणी यत्रे पुचात त्रसर्वंच त्रुशावंतर्द्धाय दुंदभे न्दरोय
हस्योपरि प्रागग्रेनुदगग्रेवा निधाय श्रपणं कार्यमित्यर्थः ॥ पुत्रं वैल्व
नवातं प्रतयेति भ्रुत्र संज्ञकं महंत स्यारावधारायाग्रं रूतातितं प्रतनया
पूर्वयेति मंत्रेण वैल्वेनोलूखलेनवा ॥ वैधातेन वेति विकल्पस्तेशाखांतरात ॥
श्रयं वेनत्रस्येके एके शाखिनः भ्रुत्रमयं वेनदिति मंत्रेरणाग्रं रूतातिं । द मामु

दे०भ०६ ३२

हैके भुक्त स्रपुरो रु चं कुर्वं स्वयंवेन र इति श्रुतेः अन्येनु तं प्रह्लाय्येवान्नेनैव रसांत्वेवभु

क्तं स्रपुरो रुचं कुर्याग्नेः प्र न्न्ये ति श्रुतेः ततः परिस्रुप्सरूप्सते योनिर्वरितं वा हीति

वर सुरद छिरणा ध्यसारयति ।। मंथिनम यंवेन र इति नतो मंथिया त्वे अयं वेन र

तिमंत्रेण मंथिनं गृह्णं गृह्णाति । अथ मंथिनं गृह्णा स्वयंवेन र स्याद्य श्रवणा

त ।। सक्तुभिः श्रीणाति नं मनो न यच्छिति त नं मंथिनं मनो न यच्छिति मंत्रे कु

णा सक्तुभिः श्रीणाति स न्रु वोष्यते स्तो कि कारणं वा गुणा वि... स्या द तो य याति

दे शा से स्कार कत्गुणा भूता यतः अत एव वा प्रदेप धर्माभावः अत्रापि नु शा

वं तं दीय अग्रयणं कार्यं ततः परिस्रुप्सा स्नमे ष्वते योनिः ध्रुवाः पाहीति

त उं सक्तुभिः श्रीणातीति प्रज्ञास्य स श्रीणाति मनो न यच्छिति श्रवणात ।।

अग्रयणं च यो दीर यो विश्वा स्य रातिये देवा सोदिवोति मंत्रेण द्वयो दीरयोः

सोमेनाग्रयणं ग्रहं गृह्णाति ... यात स्थात्स्या त्वेनं गृह्णाति सा अग्रयणा प्र

ज्ञस्य श्रवणात यजमानोनि ग्राभ्याः ...ग सिंचति नुन्नेतावा धवनीया

सोमम मादायो पयचनेन वा पात्रांतरेण वा पूथगासिंचति एवं धाराण द्रुवंस

पाघमिति कर्काचार्या याज्ञिकाश्च । अग्रयणाल्स्यां नु यर्नु पां सुगृह् रा म ३२

शेषम्यासिक्तः सोदृब्धार्थ इति ते यामग्निप्रायः अग्नेत्वाहुः॥ आग्रयणस्था
ल्यां यजुषांशु ग्रहशेषः तं या ग्रांतरे कृत्वा अग्रगासेच नंतस्य कार्यं सारएकाधारा
८२ द्वितीयां ग्राहलेव यजमानो यामंसिंचति एतदपि सैमूलं तत्र याचकाठके॥
ये देवा इत्या ग्रयणांध्यो द्वीरियो राग्रयणाद्द्वितीयामिति॥ मानवेच य आग्रयण
स्थाल्यां सोमसंहो च चमसे वनीय ये देवा दिव्ये का दश स्थेत्या ग्रयणां [illegible] ग्यां
धारां अंग अल्लातीति॥ अग्रानेकयजमाने कुर्यात् पालिपत्नपति इति द्वयोः पाहि
यज्ञपतीमिति बहुषु तया आग्रांशुन्व घ्यांयजमानाभ्यांपवत इति द्वयोः ए
भ्यः सुन्वघ्योयजमानेभ्यः पवत इति बहुषु॥ दशापवित्रे राग्रयणासुप
ग हावि र्हिं कृत्य सोमः पवत इति स कृछ्ठं दशापवित्रे रा आग्रयणामुपग
ह दशापवित्रंग्रह संमार्जनार्थं मुपग्गह अग्रयणा स्थाल्याः सोम मवसेक
परिलारार्थं तस्या स्थाल्या सोमुख्ये शंते नवे अपिखाल द्विर्हिं [illegible] हिंर सेवंश
अंतिर्वीर मुद्धार्य शेषामसमे बुसरा रखादिकं पजुः मर [illegible] यात शेष
स्य समलं उद्धार रा विधाना सोमः पवन इत्य स्या चिरु द्धार णं प्रतीपतो
का एवं यायांतस्यापित्रिर्द्धं च नं समाम्नात मस्ति माध्यंदि नानां तु द्विवे ६बू

द०म०६
३२

चनेनाभ्यासः प्रदर्शितः अथ दशापवित्रमुपगृह्य हिंकरोति त्रिः तस्तो हिंकरो
तिभ्र थाल सोमः पवत इत्यादेश्च तत मानवे हिङ्गिति त्रिरभ्यभि तस्येति ह हिंर
रिस्वामिभिमोधिवाचायैरपि हिं इत्येवं हिंकारः कर्त्तव्य इति व्याख्यातम
स्ति अत्रहिंलखान्वालेसत्र च ॥ प्रथमस्थानेन प्रागेदेवतादेशात विश्वे
भ्यस्त्वा देवेभ्य इत्ययं देवतादेशः हिंकारादारभ्यायं मंत्रो देवतादेशा प्राक्
प्रथमस्थानेन प्रयोज्यः देवतादेशः स्तु घां श्चैव कार्यः प्रथमस्थानं चो
पांशु श्रावणाय हृयाकिंचिद्घ ततः परं मध्यमध्ये साद्नं देवतयो
निर्विश्वेभ्यस्त्वा देवेभ्य इति ॥ प्रातःसवने चोच्चैः कर्मणि प्रातःसवनेया
न्युच्चैः कर्माणि प्रेष श्रावणादीनि तान्यपि प्रथमस्थानेनैव कार्याणि मंद्र
रवो प्रातःसवनेन चरंतीशांतराणि अत आग्नीध्रीविहरत्यादयः प्रैषा आश्रावणा
दयश्च प्रथमस्थानेनैव प्रयोज्याः ॥ मध्यमेन माध्यंदिने माध्यंदिने सवने
यानि कर्माणि नीचैर्यानि चोच्चैस्तान्युभयान्यपि मध्यमेन स्वरेण कार्या
णि शास्त्रांतरे तथा श्रवणात ॥ उत्तमेन तृतीयसवने तृतीयसवने यानि
नीचैर्यानि च मध्येन स्वरेण प्राप्नुवंति तानि सर्वाणि उत्तमेनैव स्वरेण राम
३२

कार्याणीति तथैव शास्त्रांतरेऽप्युक्तत्वात् अन्यथा प्रसंगात् दर्शपूर्णमासादिषु मंत्राणामुद्दे
श्यानां प्रयोगस्य अवस्थानं लिख्यते तत्तु ह्रे नैयायिकैः सामान्यानुपादेयैः स्तुयजुषेति प्र
धमतः तु श्रावणादि विधिः तत्र गुणो स्वरूपतो धर्मः प्रधानद्वारेणापरः यत्र स्यान्नविज्ञो
यं गुणाधर्मस्य बाधनमिति न्यायेन वेदांतरविहितानामप्यंगानां स्वधर्मबाधे
न स्वप्रधानधर्मसंबंधः प्रयोगवचनचोदकाभ्यां अन्यान्यधर्मप्राप्तौ प्रयोगव
चनस्य चोदकसापेक्षस्य बाधेन चोदकस्य प्राप्तमागास्वर स्वीकरणं इति साम
न्यविधौ सति विशेषविधयः मंद्रमाध्यमागांतपरं मध्यमपात्रेनुन मयान्नुवा
जादिनित यामं द्रप्रातः सवने प्रचरंति मध्यमेन माध्यंदिने नु त्तमेन तृतीय
सवने तथा यावत्सावाकामयेन तावत्सादीक्षणीयायामनुब्रूयान्मंद्रं प्राय
णीयायां मंद्रतरमिति यायाबुध्येः प्रवर्ग्येणाचरंति उपांशूपसत्स्विति तथा
पत्निसंवि प्राचीनमग्नीषोमीयात् नोपांशु चरंतितरं यादि। तेतायंबालवरा
दूसाल त्रिहध्यैः अन्यच्चतं नो सहोपधृ यंशु रूपाम्विति एते षांवा कानांकर्मविशे
षेषु रूप्यवृत्तिविकृतिरूपेषु उभयतारहितेषु अंगभूतेषु प्रधानभूतेषु
यथायथमपवृत्तैःपात्रवृत्तिः। बाध्यबाधकभावे विषयव्यवस्थाविधायकतात्र

दे०भ०९
३४

नुवादकतावचयावार्त्तिकमुच्यते । दर्शपौर्णमासयोस्तावद्वेदद्वयविहिते प्रं
गेष्वनानावेदस्वरे प्राप्ते गुणानुरोधक्रमन्यायेनतं बाधित्वा याजुर्वेदिके प्र
धाने धर्मेनुयाभ्युच्चप्राप्ते तद्बाधेन मंद्र याज्याभागांतं परं मध्यमतोन्नमया
नुयाजादीति स्वरोन्नवति ॥ तद्विकृतीनां ज्योतिष्टोमप्रयोगवहिर्भूतानां इष्टी
नां चोदकेनातिदेशेनैव स्वरत्रये प्राप्ते विभागवचनस्य चोदकाप्रे क्लृप्तत्वेन दुर्बल
त्वाद्विदकप्राप्तस्वरग्रहणमेवेष्यते तथा ज्योतिष्टोमांगभूतानामपि दीक्षणीया
दीनामिष्टीनां प्रकृतौ स्वरे प्राप्ते प्रत्यक्षोपदेशवशेन बाध्यमाने प्रयोगवच
नाचोदकस्य बलीयस्त्वेन पुनरुच्छित्ते ज्योतिष्टोमस्य याजुर्वेदिकत्वात् ऋग्वे
दत्वेन चोदकाभावात् प्राप्तस्योपांशुत्वस्य गुणानुरोधव्याप्ते क्रमन्यायेनैव दी
क्षणीयादिषु पुनरुच्छित्तं चैस्वर्यबाधनप्रसंगे सति मंद्रं प्रातःसवन इत्यादि
वाक्यैः सवनविभागेन ज्योतिष्टोमस्य विधीयमानेन मंद्रत्वादि स्वरभेदेन वाचनि
केन सामान्यप्राप्तमुपांशुत्वं ज्योतिष्टोमाख्ये प्रधाने न ज्योतिष्टोमस्योपांशुत्वं
तावन्नास्त्येव कुतस्तद्द्वारेणादीक्षणीयादिषु तथा च निकं च मंद्रत्वादि सव राम
नोपादानेन विधीयमानत्वान्न सवनबहिर्योपि तेन प्रधानद्वारा दीक्षणी ३४

35

याद्दिषु मंत्रादि प्रसंगो चिन्त्या। त्तिते न पुनः प्राज्ञे त्रैस्वर्यं प्रसक्ते तस्मा पिबा धेनया
वसावावाकामयेते स्यादिवा क्वचि हितावाव निकः स्वराः [illegible] तरणीवादि[illegible] टी।
षु तिसर्हीति षिषु सा गासु प्रासाः ततोय किंचित्प्राचीनाम न्मो वामी याद्दितिधा
म्नो नाता सामंगेषु प स्स सुवनुयांषुता विधानं न तनुयां भूयस स्विति सुनेनै
व प्राप्लनित्यानुवादः अग्नीषोमीयात्प्राचीनं हविनं दं म व्यतिरिक्तं यत् या
जुर्वेदिकत्वात् बाधकस्वरांतस भावा तनुयांभ्रे वा एतेना ग्नीषोमीयाव भ्रथा
नूबंध्योदवसानीयास्व पि तु ष्वारणा विशेषा व्याख्याताः प्राज्ञ तं त्रैस्वर्यमव
स्यात बाधकांतराभावा दित्ययं सुत्याकाल सवनीयादीनामेव स्वरे प्राप्ते प्रातः
सवनाद्यंतर्गतत्वात् यथा सवनमेव स्वराः समसमीनिर्देशात् यानि च सवनबहि
र्भूतानि हविषपशुबंधानां गभूतानि ज्ञस्सामवेदविहितास्तु ब्रैः यजुर्वेदविहिता
स्तुपांशु यानि च काम्यनिमित्तोकान्यंगानि तान्यनित्यत्वान्नित्यस्वरसंबंधाभावा
द्यथावेदं भवति छंतोरातेन सोमविकाराः सर्वे व्याख्याताः हवि सोमव्यतिरि
क्तानि कर्माणि वेदस्वरविषयः। टी। हितोय मिति वाचनिकमुख्वैस्वै त न्तोसहे
त्यनुवादएव अग्नीषोमीयविकारेषु पशुषु सवनबहिर्भूतेषु तद्धस्वरः

१०म०८
३५

35

इयत्काय श्नुरस्यान्निहि षोमीयवत । नु पास्ते भरणमनुपां सु महावीरसंभरणं प्र

वर्ग्यांगत्वाद्ध्वैः ॥ इति सर्वकर्मसु रूपां श्रुत्वा अन्ते स्वाहा स्वाहा विवेकः ॥ नु स्थाश्नुपया

मगृहीत इति नु यथामा दहेतासौ द्रापयत्वा वहद्वत इति मंत्रेणाग्रयणस्थाल्यां

संज्ञकं ग्रहं गृह्णाति । धारायाराग्रावातत्र्व तत्प्रकल्प्यनर्मत्रं तेन ग्रहणानंतरं प्रद

क्षिणावर्त्तेतर थाक्षीन भवता नु अस्याविग्रहेषु भविष्यतः । अथालोगृ

ह्णातेवोपयामगृहीतोसीं द्रापयत्वा वहद्वते इत्यादि श्रुतत्वात् । तथा तस्मा

न यागृह्णाति अस्यैहि स्थालीभवति स्थाल्या पर नं गृ[illegible]ह्णाति श्रुतत्वा स्था तीर

ली ग्रहो यं आग्रयणश्रुतचापि तथैव श्रवणात [illegible] व ग्रहे पि चैवमेव श्रय धु

तो मतरेण च यो च स्थालीं गृह्णाती । ध्रुवं मूर्द्धानं दिव इति ध्रुवस्थाल्याकरण

भजया ध्रुवं ध्रुवसंज्ञकं ग्रहं गृह्णाति मूर्द्धानं दिव इति मंत्रेण अथ धातोगृह्णा

सेवमूर्द्धानमित्यादि श्रुतत्वात ॥ आलोमादस्यस्तुन्वां [illegible] मनुपुरोध कुर्वति । अस्य

न्य२ ध्रुवग्रहस्यालोमा द्दोमा द्दोमपर्यंतं स्तुन्वैजमानोम न पुरोधेन कुर्वति एतस्मा

मानसर्येन्नप्रस्तावयति श्रुतत्वात ॥ वैश्वानरं च जानन वैश्वानरसंज्ञकं च ग्र

हं गृह्णाति परं । तस्य वैश्वानरस्य ग्रहणादि इति कर्तव्यतां जानन् । तोहसैम गम ३५

तान। आग्रयणाग्र कृष्यं ध्रुवं चेत्तान त्रीन विसृजा लीम्य हान पूर्णान ~~इति~~ प्या श्रुतेः त्र॥ कुतः आग्रयणो पूर्ण १०

तौ द्वावेवाग्रे गृह्णीत गृह्णाति ध्रुवं वैश्वानरावितित योरयमर्थः तयोरन्यतर एव गृह्य
ते ध्रुव एव स यदि तं चरकेभ्यो वायतो वानुब्रुवीतेति श्रुतेः अग्रे एवं ध्रुवं वैश्वा
नरौ द्वावेव गृह्णाति समगृह्णीत यतः तयोस्तु प्रज्ञातयोरेतर्हि अथ अन्यतर एव
गृह्यतो अपि द्वौ। कतरः पुनस्तयोरधुना अन्यतरो गृह्यते ध्रुव एव यदि तु तं वै
श्वानरमपि शब्देन संगृह्णीत इत्यन्विष्य चरकाध्वर्युभ्यो नुब्रुवीत अधीयीत मं
त्रे पठितेसोनूक्तो भवतीत्यभिप्रायः अनुवचनेन वै द्व ग्रहणामेवल इत्यतो मं
त्रमधीत्य विधिं चाधिगम्य यदि गृह्णीयादित्यर्थः। यतो न्यतो पि अनुब्रुवी
त स्वशाखाभेदात् खिलपाठात् ज्ञातावानं वैश्वानरमित्यादि चकरनाकाद्
नूच्य गृह्णीयात्ततो यजमानस्य चमसे तं वैश्वानरमवनयेद्धोतुरित्यभि
प्राय इति हरिस्वामिनः॥ हर्मो स्थालीं गृह्णातीति श्रुतेः इतरयोस्तु च
मसयज्ञं वैश्वसंमगृह्णातीति॥ अद्य हस्ये द्रोणाकलशं ज्ञत्वा सर्वं मासिंच
ति सुन्वन अंतर्यामादि ध्रुवपर्यन्ता–धारा ग्रहणाहीत्वा ततः संपातसो
मेन द्रोणाकलशमदपूर्णो ह्रत्वा स्तु चमसमानः सर्वमासिंचति होत
चमसस्थालिग्राभ्यः मानवे। अतिपात्यरा जानं प्रुषी प्रमपविलं पार्थ्वेतो

द०भ०९
३६

36

निदधातीति॥ अध्वर्युप्रतिप्रस्थातृप्रस्तोतृहोतृप्रतिहर्तृस्तुन्वंतः समं
न्वारब्धाग्निध्रामेति॥ अध्वर्योदयो यजमानानाः समन्वारब्धाः ज्ञातालां रं
भाः सतो हविर्धानामग्निध्रामेतिनिः सरंति तत्र वध्वर्युः प्रथमो प्रतिपद्यते
अथ प्रस्तोता अथो ङ्गाता अथ प्रतिहर्ता तान्यात्पतान्ये वर्तिजो यजमा
नोन्वारभत इति श्रुतत्वात् अध्वर्युः प्रथमोयथासंख्यमितरे अत्रस
र्वसूत्रोक्तानामध्वर्यादीनामध्वर्युः प्रथमोनिष्क्रामति यात्तु क्रमाद्ध्व ८
र्वं आसे अस्य यन्नस्य करणादेवं ज्ञायते समासोक्तानां पाठक्रमो नियाम
कोनभवतीति ननु स्नुकस्य दक्षिणान्यग्न्यावित्यत्र सज्ञदाक्षिन्नानांस
र्वेमग्नेयाप्यते पः पश्चात् स्नुकस्य तिथा श्रुतत्वादिति समासे हि लक्षणावश
द ज्ञायते तान्यान्नतरत्वादेः पश्चात् स्नुतस्यापि हविर्धाने पातो भवति। हुत्वा वा
समन्वारभेरन्ननहविर्धानमध्येमाध्यंदिनीयायामेवमेव श्रुतत्वात्॥
यस्त इति विप्रुषाहोमं जुहोति यस्ते द्रप्स स्कन्दति मंत्रेणाते सर्वे विप्रुषो
दयो विप्रुषां होमं जुह्वति समिदाधानपूर्वकं मन्त्र इहीतमात्यपृच
रणपतिप्ररोक्रमेणाथ उपि जुह्वति। सोमायतिस्याःगेः ग्रहान्जुहो

ते

राम
३६

लोचनि ष्कम्मति विप्रुषा र्ठ होमं जुहो ति स जुहोति यस्ते द्रप्स इत्यादि श्रुतेः
विप्रुषां सोमकणिकानां प्रायश्चित्थमिति शेषः होम मात्रस्य जुहोतीति हि
रिस्वामिनः अभिषवकाले ग्रहणकालेषु स्कान्नानां सोमबिन्दूनां स्कन्दन
प्रायश्चित्तायपरिहारार्थं विप्रुषां मर्थेति त्र स्कन्दन प्रायश्चित्तत्वेन होमं बु
चा धोपिस्पर्थे इति माधवाचार्याः यो हि स्कन्नाग्रहीनुमश[illegible]इति तन्त्रिमिता च्या ५
ज्यहोमेन नताएव कृता भवन्तीति पाश्चात्यावत्सत्रेषु व्यर्थः विप्रुड्ढोम इती ष्टो
स्वह७ यमस्याज्याहुतेः संज्ञा ग्रहणाग्रा विप्रुड्ढोमा ज्ञेयास्तत्र संव्यवहारोयं॥
अध्वर्युर्वा अध्यवाध्वर्युरेवाहुतिविप्रुड्ढोमं नेतरे विप्रुषा र्ठ होमं जु जुर
होति स जुहोतीति माध्यंदिनाभामे कवचन श्रवणात् सर्वेषां होमकार
णा शाखांतरगत इतरे प्रतिप्रस्थात्रादयोप्ययं संख्यया चमसेत्रे होमे क
लौचनि ष्कामतिं न चात्र विप्रुष एव रूप्यंते विप्रुषो जुहोतीत्येवमश्रव
णात्। मंत्रलिंगात्तु विप्रुषां होममिति नामधेयमुपपद्यत इतिपरिभ
ते॥ वैदिकरणा अध्वर्युरादत्ते विप्रुड्ढोमादनंतरं अध्वर्युस्तो[illegible]यारव र्णा
वेदेः सव्याशाद्वेदरणा आदत्ते। अथ यत्ती[illegible]येवेदे वैदरणा अध्वर्युरादत्त

द्वी॰

इति श्रुतत्वात्॥ पूर्वेद्युरुदंचो गच्छंति ते अध्वर्य्वादयः प्रक्रान्तस्यात्प्रानताभल्या
नुदंच नुदक्षोरवाः चात्वालस्योत्तरतो वेदिमध्येन तेमानं बहिष्पवमा
नदेशं प्रतिगच्छंति। अन्वारब्धानेवायस्य घ्यापि प्रदक्षा इति सामान्येनोक्तं।
तथापि छंदोगानामत्र विशेषोस्ति। प्रातःसवने आसीनाः सर्पंति। मा
ध्यंदिने प्रह्वाः तृतीयसवने न्युब्जिता इति। तथा चमानवे हविर्धानाद्ध्य
स्तावस्य पाणिः सर्पंतीति तथा जानुदग्रा माध्यंदिनापसवनोत्प्रसर्पेत्सु
तरे गार्हविर्धाने प्रवेया धारासदः प्रविश्य सदसि स्वते ऽनतिकामंतो
धिष्ण्यान् ध्युपुरुष विशतीति तथा जनुदेहीयाः सर्पेत्यान्नेवं पवमानमिति॥
अन्यतरं तृणं चात्वाले प्रास्यति देवानामिति वेदिमध्यात् हितयामध्ये
अन्यतरं देकं तृणांश्च ध्युपु चात्वाले प्रास्यति प्रदक्षिणे देवानामिस्मनेन मं
त्रेण अथान्यतरं तृणां चात्वालमभि प्रास्यति देवानामिति श्रुतेः॥ तृणद्वयं
पुरस्तादिन्तरतः गृहीत्वा तयोरेकं तृणं यामध्ये यत्र चात्वाले प्रदक्षिणं च पंत
स्मात्प्रितरदन्याद्धस्तस्थितं तृणां गृहीत्वा तृणां पुरस्तात् बहिष्पवमानदेशेय
थाविहितस्थानमुपविश्य हा स्वः सर्वास्मिन्देशो नृत्स्मो प्रास्यति प्र

ह्निपति। अथान्यतरं रणां पुरस्तादुद्गात्रे रणामुपास्यतीति तृतीमेवेति श्रुतत्वा
त्॥ जपत्सु सोमः पवत इति पवमानोपाकरणां प्रस्तोत्रे रणां प्रयच्छन्। ज
पत्सूद्गातृषु पुरस्ताज्जपं जप्तवत्सु अध्वर्युः प्रस्तोत्रे द रणां प्रयच्छन्न स
मर्थयत्सोमः पवत इति मंत्रेणापवमानस्तोत्रमुपाकरोति। अथ यदा ज
पंति [illegible] यच्चो होतारो यस्तोत्रमुपाकरोति सोमः पव इति श्रुतत्वात् र
णां प्रयच्छन्निति शाखांतरात् पवमाननामिति संज्ञा पवमानेषु होतारमन्वार
भेरन्नित्यादेः संव्यवहारार्थः॥ अथाग्निरुक्थेषु पहव्यादिषु अग्निरुक्थे प्रा
तः सवने प्रथमे त्रिवृत्स्तोमे एकाहे वाजपेये दुः पवत इत्येवं पवमानोपाक
रणां कार्यं छंदोगसूत्रात् तत्र पहव्यादिषु त्रिष्वपि पवमानेषु अग्नि
रुक्थे प्रातः सवनयोस्तु बहिष्पवमान एवेति भेदः॥ सर्वेषु सर्वेषु त्रिष्व
पि पवमानेष्वेवमेवोपाकरणं करोति प्रस्तोत्रे प्रयच्छन् सोमः पवत इति
मंत्रेण। अथवा अयमर्थः सर्वेषु स्तोत्रेषु प्रस्तोत्रे रणां प्रयच्छन्नुपाकरो
ति न बहिष्पवमान एव केवलं सोमः पवत इति मंत्रस्तु वचनात्पवमान
एव॥ अथ [illegible]णां वा अपरणां वा ततारहितो वा सर्वेषु पवमानेषूपाकरणं

दृं०म०१ करोति ॥ ६ कुशमुष्टिं वा । अथवा कुशमुष्टिं दर्भमुष्टिं प्रस्तोत्रे प्रयच्छ
३८ न सर्वेषु पवमानेषूपाकरोति । प्रति सवनपवमानस्तोत्रं तत्पवमान
मित्युच्यते । काठके । प्रस्तरमुखेवाध्वर्युः प्रस्तोत्रे दर्भान्प्रयच्छन्नाह सोमः
पवत इति प्रातःसवने तुल्यमासर्पणास्ति प्रस्तोत्रे दर्भान्प्रयच्छन्नाह
सोमः पवत इति माध्यंदिने एवंविधमेव तृतीयसवनेपि सूत्रमस्ति । अ
तस्तेत्र योपि विकल्पास्त्रिष्वपि पवमानेषु भवंति एतान्प्रयच्छत्वा अर त्व
गावा कुशमुष्टिं वा प्रयच्छन्निति ॥ प्रस्तरमुखानुपविशतः पुरस्तात्तनुह
तानुदङ्मुखाननुपविशति प्रस्तरमुखः प्रस्तोता दक्षिणाभिमुखः प्रतिह
र्तेति । एवमुपविष्टानामुद्गातृत्याः पुरस्ताद् अध्वर्युः प्रतिप्रस्थाता वा प्रस्तरमु
खावुपविशतः अध्वर्युर्यजमानावितिकेचिन्मतं प्रतिप्रस्थातुर
नियमः न याचमानवे आस्तावं प्राप्योपविशंति प्रस्तोतुः सव्यमनु
यजमानो दक्षिणामध्वर्युः प्रस्तोत्रे दर्भमुष्टिं प्रयच्छ सोमः पवत इति स्तो त्रे२
त्रमुपाकरोतीति प्रातःसवनवन्माध्यंदिने च वनेपि तृतीयेव ॥ दक्षिणा राम
यजमानः अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रो दक्षिणायजमानानुपविशति ॥ अथो ३९

तरालानुत्तराविंप्रतिप्रस्थातुरपि सहागतस्योपवेशनस्थाननियमो युज्य
ते। तेन सर्वेसूत्रे द्विवचनेन द्वितीयः प्रतिप्रस्थाते वक्तव्यः पिता वधर्युप्र
थमो प्रतिपद्यते इति पद्यते इति द्विवचने प्रतिप्रस्थातेवगृहीतोस्ति॥
उ स्तूयमाननुमन्त्रेताधवनीयं पवित्रमंतर्द्धाय सततमस्यामिंचति। स्तूयमा
नेपवमानेनुमन्त्रेता आधवनीयं आधवनीयस्थं सोममनुदर्शं अन्तर
रादर्शं पवित्रमंतर्द्धाय सततमभितिसततमसंज्ञकेवलशेत्रासिंचति स्तो
त्रस्य पावनार्थं सावधानस्तोत्रसमाप्तिमासिंचेदिति पिरभूतिः अत्र प
वमानेषु आद्यप्रस्तावसमये यजमानेनासतोमासमर्गमय तमसो ह
माज्योतिर्गमय मृत्योर्मामृतं गमयेति त्रयाणां यजुषां [illegible]जं कार्यः अ प.
ध्यातः पवमानानामेवाभ्यारोह इति प्रज्ञात्मसर्वे खलु प्रस्तोता सामप्रस्तोति
समयत्र प्रस्तुतायदेवानिज्यपेदसत इत्यादि स्मृतेः श्रुतपद्यस्वरोत्रजप
नमंत्रस्वरेणेति शंकराचार्याः तथाहि द्वितीयानि दृष्टान्तस्वरेणोस्य
लान्वयथापठितसर्वस्वरः प्रयोक्तव्येन मंत्र[illegible]याजमानं च जपकर्मेति
सज्जदेवायं जयः अत्रावन्तेरभ्रवणात॥ स्तोत्रांते प्रेष्या नोदमीन्विहर

श्रु

३०म०१९ ३९

बर्हिः स्तृणीहि पुरोडाशां अलंकुरु प्रति प्रस्थातः पशुनेहीति। स्तोत्रोनेव
हिष्पवमानसमासे॥ जातायां संस्थायामध्वर्युरुपतिष्ठस्त्रेष्यतिनुत्ते ध्वन्न
नि हाग्नीध्यतीनि शाखांतरात अग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरोडाशां
३ अलंकुर्वीत्येन नाग्नीध्रं प्रेष्यति प्रतिप्रस्थातः पशुनेहीत्येने न प्रति
प्रस्थातारमिति प्रैष्यभेदो दोष एतो प्रैषा अतो भेदेन सावमानं प्रयो
39 गोद्वयोः अयस्तत एतां वाचं वदत्यग्नीदग्नीन्विहर बर्हिः स्तृणीहि पुरोड
शां ३ अलंकुरु पशुनेहीति श्रुतत्वात्। पशुनेहीत्यत्र प्रतिप्रस्थातरिति शा
खांतरात। पशुनेहीत्यत्र च पशुरित्येकवचनं बहुवचनाहः पशुभ्यामेहीति द्वयोः
चे पशुभिरेहीति बहुषु। पुनः नुष्यादिषु भूनामेकदशिनानां च सवनीय
पशुविकारत्वात्। तदुक्तं जैमिनिना एकादशिनेषु सोमस्य धर्मशा[illegible]स्य न्य
दर्शनादिति॥ यथा[illegible]षु संधिस्ते आग्नीध्रं धूष्ण्यांगारान्निवपति। अग्नी
दग्नीन्विहरेति प्रेषितोऽग्नाघ्य यास्नु स्तनिवाप क्रमेणाधिष्ण्य सुह श्रीया
दिषु[illegible] आग्नीध्रीयादंगारान्निवपति। विहरत्सुग्नीदग्नीन्निति श्रुत राम
त्वात् तत्र याचमानवे अग्नीध्रीयादंगारानाग्नीध्रोहोत्रीयप्रभृतिय ३९

यान्युद्धिस्य पुविहृत्येति। आग्नीध्रशब्देनात्र तत्स्थ आग्नीध्रीयो
कंया ग्निरुच्यते॥ अनुप्रच्छयां बर्हिः स्तृणाति। बर्हिः स्तृणीहीति प्रेषितत्वात्स आ
ग्नीध्रोनुप्रच्छयामनुलक्षीकृत्य सुंस्तः पाश्चाद्दरभ्योत्तरवेदिं यावत्स्तृ
त्वा ततः आग्नीध्रमन्वत्र च बर्हिः स्तृणातिमानवासंततामुलपराजिं स्तृ
णातीयत्वाशंकोरध्योत्तरवेदेरिति पुरोडाशलंकरणं वचोदकपात्रमे
वेति नतद्दर्शविहितः सुलंकरणं चाभिघारघारणादिसंस्कारः तेन
हिते अलंकृताः समश्रीपागयोग्याभवंतिपंछे हविरभ्यंजयदभिघारितं
तज्जुष्टं तन्मे ध्रुव इति वचनात्। एवं चात्र पुरोडाशेनधानादयोप्यलभ्यं
ते। सहवारियास्तदभिप्रायं पुरोडाशानां पुरोडाशैरित्यादि बहुवचनं। त
तआग्नीध्रस्तु पुरोडाशविभस्मीकरणादिवाजिनस्य प्राशनादनातमत्रकरो
तिप्रज्ञातिवत। पशुनेहीतिपशुनासहत्वमेहिपशुमानयेत्यर्थः॥ आ
ग्नीनगच्छन्त्यन्वारब्धेवा यावामीति। वसिष्ठवमानस्तवनानंतरमध्व
र्युर्हविर्धानं प्रविश्य द्रोणकलशात्पूतभृतो वायव्यमाने अन्वारब्धे वा पात्री
प्रवक्ष्यायावाकशंसनेन मे त्रेण आग्नीनसंज्ञं सहं गच्छति। अथ पुनः प्र

यथाश्विनं ग्रहं गृह्णातीति श्रुतत्वात्। तथा श्रोत्रं ह वा अस्याश्विनः इति प्र
ज्ञायते तस्मादेष स्रुक्तेन बहिर्व्यवमानेन ग्रहो गृह्यत इति। यजमानान्वारंभः शाखां
तरात्। तथा च काठके आश्विनं गृह्णातीत्यावोक्शेति द्रोणकलशात्प्रा
ति पूर्वेनैन तस्मात्तत ऊर्ध्वं प्रातःसवने गृह्णीयात् मरुत्वतीयमाहेंद्रो च माध्यं
दिन इति। मानवे। परिप्लवया द्रोणकलशाद्धि हं गृह्णाति यावोक्शे
ति। अतः परिप्लवया सोममादाय ग्रहग्रहणं न पवित्रेण अनुकृत्वा
त्। अनेकैषेक स्यैवान्वारंभः।। ग्रहानवेद्य यतिय थाग्रहीतमवका
शान्वाचयति प्राणाय म इति प्रतिमंत्रं यथागृहीतं ग्रहणक्रमेणा
धर्युर्यजमानेन ग्रहानवेद्यपतिं किं कुर्वन्न प्राणापमेव चोदि इत्यादि
नवकाशसंज्ञकान्मंत्रान् प्रतिमंत्रं यजमानं वाचयन् पाठयन्। अ
त्र श्रुतावेवं प्रयोगः प्राणाय मे वर्चोदा वर्चसे पवस्वेति कुर्वन्नु पांशुं
अंशुमिन्द्रस्येति। एवं सर्वत्र मंत्रेषु ध्येयवरणमूह्यं। यजमानश्चैव मध्ये बि
तः क्रमेण प्राणाया मा इति प्रतिमंत्रं अहीनो हृतेस आश्विनं ग्रहं गृ
हीत्वावकाशानवकाशयतीति श्रुतेः सोऽध्वर्युराश्विनं ग्रहं गृहीत्वा

अवकाशंपते अवेक्ष्यंत इत्यवकाशानुवाक्याद्यस्तानवकाशयति अवेक्ष
पति। यजमानस्त्ववेक्षते। अध्वर्युस्त्ववेक्षयति प्राणायाम इत्युपांशुमवेक्ष
स्वेति। एवमुत्तरत्रापि सचकारस्कर्म अनवकाशान्वाचयन्निति व्याजहा
रेति हरिस्वामिनः॥ उपांशुसवनं द्वितीयं अवेक्षतीति शेषः। उपां प ५
शुसवने उपांशुग्रहसोमाभिषवार्थे पाषाणां द्वितीयमवेक्षयति।
ने अथोपांशुसवनं व्यानायेति श्रुतत्वात्। ग्रहाणि पुनरुत्क्वाद्दस्यवाय
हत्वाध्रुवनमिदं यथाग्रहीतमिसु ऋत्वात्से आश्विनस्यापि ग्रहणक्रमेण
सर्वांतेवेक्षणं प्राप्नोत्यत आह॥ आश्विनं दशमं। आश्विनं ग्रहं दशम कं
वेक्षयति। न ग्रहणक्रमेण दशमं श्रुतो मे चावहरणानंतरमेव दशमस्या
वेक्षणश्रुतत्वात्। अत्राश्विनं श्रोत्राय इति। शुक्रामंथिनौ युगप
त् शुक्रामंथिनौ ग्रहौ युगपदवेक्षयति। तथैव श्रुतत्वात्। मंत्रस्यापि द्वि
वचनांतत्वात्। अथ शुक्रामंथिनोर्वक्षुर्भ्यामेवेदसौ विश्वादि यथागृ चौ २
हीतमिषनेन क्रमेणैकैकस्य प्राप्नोति तस्यायमपवादः। अत एव बृ
ह छंदसि द्वादशाहे शुक्रा ग्रहीतारायां पंचकपगवेक्षणं न भवति कि

दे०भ०ई
४१

चुत आपि युगपदेव॥ एतन्म दाधवनीयो च विश्वा म्यो म इति॥ चकारे णायु
गपदनुत्सेज्जप्यते एतन्म दाधवनीयो व युगपत्सहै वावे दयति। तथैव क्र
तत्वान्मंत्र स्यैकवचनांतत्वाच्च॥ अथां मसौ विश्वा म्यो मे पूजा म्यो वै भैदि चौं
सो व वर्चस पवे था मिति अग्रहत्वादेत दपि वचनमेव॥ कोसीति दे
वश॥ भूर्भुवः स्वरिति जपति। भूर्भुवः स्वरि त्यमुं मंत्रं यजमान एव ज
पति। मंत्रलिंगात् कृतेत्र स्यक्रमेण मः पठितः। त्वमनुपार्ष्णं अमुमेव पूय
म ममवकाशपति प्राणाय इति॥ अथ योपार्ष्णं अमुमसवनं व्यानायम इति॥२
अथांतर्यामममुदानायम इति ३ अथैंद्रवायवं वाचे म इति ४ अथ मै
त्रावरुणं क्रतूदक्षाभ्यां म इति ५ अथाश्विनं श्रोत्राय म इति ६ अथ
शुक्रामंथिनौ चक्षुर्भ्यां म इति ७ अथाग्रयणमात्मने म इति ८ अथो
क्थ्यमोजसे म इति ९ अथ ध्रुवमायुषे म इति १० अथांमसौ विश्वा
म्यो म इति ११ अथ द्रोणकलशं कोसीति १२ ततो भूर्भुव इति जपः अने
न यजमानके सर्वेषामव हंसाणां वाचनं चायवस्वेति कुर्वतां वीक्षेण्णां एम
इति ध्ययोः पव स्वेति कुर्वन् ईक्षं श्रमितिव हस्य॥ भूर्भुवः स्वरिति जपः सर्वे ४१

प्रि१

याभिति॥ ज्ञातप्रियानूचानाननवकाशयेत् ज्ञातं योवंशयं परं यास्तुद्ध
लेनश्रुद्धकुलोत्पन्नत्वेनच अथवा योधेयः प्रियोवश्यमेति शयेन यो
गो२ वानूचानो वेदार्थानुवचनसमर्थः तान् ज्ञातप्रियानूचानानेवमहान
वकाशयेत् अप्रवेहयेन्नाम्यान् तान्वेनसर्वमिवावकाशयेद्योन्वेवहा
तस्तमवकाशयेद्योवा स्यात्प्रियः स्याद्योवानूचानोनूक्तेनैनानपक्षुया
दितिश्रुतत्वात् तानवकाशान्सर्वयजमानमन्त्यादिकमपवका
शयेत् किंचिद्देवावकाशयेदित्यर्थः एतस्मादेवैनंसर्वे शक्तादनवकाश्या च८
पि यजत इति दर्शयति इतरथा अनवकाश्य उत्सन्नकुशीलादप्यधिगतए
वस्मात् योन्वेवज्ञातः श्रुद्धाभिजनतया योवाध्वर्योरिति शयेनप्रियः
स्यात् योवानूचानोवेदार्थानुवचनसमर्थोनूक्तेनानुवक्तेनविघये च५
वसनानुपाश्रयादेहपाप्रमाणान्नापूयात् यथा हैहैतेविघाचितएवे ते
ति तमेवंगुणायजमानं अवकाशानवकाशयेत्नान्यं अन्यस्त्वनवका
शितएवयजमानम्राप्यैनं महगृहीत्वा नस्तोपृतेजनयति हरि
स्वामिना ७ ध्रुवगोपान्नत्वापरिख्याप्रतान्देवरातिरेशनामुद्दव

दे० भ० दि
५२

पूर्वा। ध्रुवंगोपायतीति ध्रुवगोपः कश्चित्स्त्रियं तं ध्रुवगोपं ज्ञात्वा ध्रु
वरक्षकं पुरुषं ध्रुवसमीपस्थापयित्वा पूर्वोक्तशर्मिष्ठया यद्रशन या
ग्नीषोमीयपशोश्चयनं ज्ञात्वा तस्य शनामुखं च ध्रुवस्य मध्यादग्रदेशे
पूर्वपित्वा सवनीयपशोः संबन्धि स्वपस्य त्रिगुणतरशनया परिव्ययणा
दि कर्म करोति। न या च न वीराजपुत्रो ध्रुवं गोपायतीति। का०के चा
मर्धेनेन्द्र इति ध्रुवं ध्रुवासीतिसादयति तं पूर्व स्रुवो राजपुत्रो रक्षे
दिति। ध्रुवग्रहस्य गोप्तारं ज्ञात्वा सवनीयपशोः परिव्ययणादिकरोती
ति पिरभाति धुवगुप्तिश्च कटपक्षादी नाम न्यतमेनावदंकनामिनि
कर्का। तवैगोपायतीतिश्रुतेः अथपुनः प्रपद्याश्विनं ग्रहं जुहुयात्त्वाश्वि
नं ग्रहं जुहोति लोपनिष्क्रम्य पूर्वं परिव्ययति परिवीय सवनीयं पशुमुपाकरो
तीति श्रुतत्वात् अत्रैव शतपथे सवनीयपशोः। अग्निष्टोमे
सवनीयः पशुः। अग्निष्टोमे अग्निष्टोमसंस्थे ज्योतिष्टोमे आग्नेयो
ग्निदेवत्यः सवनीयः पशुर्भवति। सवनेषु भवः सवनीयः। तस्मादा रा० म०
ग्नेयमग्निष्टोम आलभेतेति श्रुतेः॥ ऐंद्राग्नमुक्थ्योक्थ्याद्वितीयः नुक्थ्य ५२
ति

संस्थे ज्योतिष्टोमे द्वितीयमैन्द्राग्नः पशुर्भवति। आग्नेयः प्रथमो भवत्येव। द्वि
तीयस्तु तस्मात्। वशाकाद्यमपि सवनीयपशव एव यूपे बध्यन्ते नगतो॥
ऋतु यद्युक्थ्यः स्यादैन्द्राग्नं द्वितीयमालभेतेति श्रुतेः॥ ऐन्द्रो वृष्णिः षोडशि
नि तृतीयः षोडशिनि षोडशसंस्थे ज्योतिष्टोमे आग्नेयं प्रथमं द्वितीय
मैन्द्राग्नमालभ्य तृतीयः पशुरैन्द्रो वृष्णिर्भवति। यदि
षोडशी स्यादैन्द्रं वृष्णिं तृतीयमालभेतेति श्रुतेः। वृष्णिरिति शास्त्रांतरात्। एते
त्रयोऽपि यूप एव बध्यन्ते॥ सारस्वत्येव चतुर्थोऽतिरात्रे अतिरात्रसंस्थे ज्यो नु
तिष्टोमे आग्नेयादीन्त्रीन्पशून्यूपे बध्वा चतुर्थो छागः सर
स्वत्यै देवतायै आलब्धव्यः तथैव यद्यतिरात्रः स्यात् सारस्वतं चतुर्थ
मालभेतेति श्रुतेः सोमायनपशुनामेकादशिनीतो धर्मप्राप्तौ यूप ए
व बंधनं प्रज्ञातिवत्। अयं स्वमतस्याभिमतो पक्षः अथ शास्त्रांतरी
यं पक्षांतरमाह॥ मैत्रीका अथवातिरात्रे चतुर्थोऽसौ सारस्वतो मैत्री
भवति। तेनाग्निष्टोमे आग्नेय एव केवलः सोमानां नुष्ठेय आग्नेयं ऐन्द्राग्नो ष
द्वौ पशू सोमायनं षोडशिनामैवैं ऐन्द्रं वृष्णिस्त्रयोऽपि सोमायनं॥ अ

ह०भ०वि
४३

तिरात्रे पशुचतुष्टयमपि समस्तं स्तोमायनमिति संज्ञा वेयं सख्यवलाख्यो
स्तोमायनं चैकादशिना यत्रापि हता इत्यादौ ॥ होतृनाम ग्रहणां तं ज्ञ त्वेन तां च्छ्रा
[illegible] च्छ्रावयाच्छ्रावयप्रवरणीति यथालिंगं पशूपाकरणादि होतृमानुष इति
यद्धोतृनामग्रहणां तस्येतेन पशुकं कर्म ज्ञत्वात्ततः पुनः सुनशच्छ्रावयाच्छ्रा
वयेतरान होतृर्यजति त्रानपि वहृपमाद्राणाम्भ हृपमारात मैत्रे यथालिंगं प्र
ग वरणीते यो यदिंके मंत्रस्तेन तं तमिति यथालिंग शब्दार्थः ततश्चै
दं होत्रादिपनुत्क्रमपि होतृवरणां प्रथमं कर्तव्यमिति नर्कः (तद्युसम
ले । तथा च काके । अग्ने यमज्ञं सवनीयमुपाकरोति तु अमाश्रावणाद
श्राव्यहोतारं वृणीत एवमितरानिं द्रं होतारं होत्रादितिहानुर अग्नेरा अग्नीध्रा
दिस्यन्नी धोबरणाम श्विना ध्वर्यू आध्वर्यवादिस ध्वर्यो मित्राव रुणौ प्र
शास्तारो प्रशास्त्रादिति प्रशास्तुर्इंद्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्रह्मणाच्छंद
सि नोमरुतः पोत्रादिति पोतुर्ग्नाविनेष्ट्रात्रो नेष्ट्रादिति नेष्टुर्नेनेष्टादिति
वान्सुग्निर्देवीनां विशां पुरएतायमुष्य यजमानो मनुष्याणामिति ।
गृहपतेः सजहृ श्राव्यहोतारं वृणाते नाते नामधेये रितितरा मंत्रेण

ए म
४३

गृहपतिमित्येके इति। मानवे च होतुरेद्दृशादिसेत धरणं नाम्नित याहेतु
कुष्मरशनांत्रिवृता तपंपरिवीयाग्नेयं सवनीयमुपाकरोत्याग्नेयमजमग्
ष्प २ ग्निष्टोमएं द्राग्नं द्वितीयमुक्थ्ये ऐंद्रं वृष्णिं तृतीयं षोडशिनि सारस्वतीं मेषीं
चतुर्थीमतिरात्रे सिद्धमा प्रवरात् कादिशलसाना गाया ध्वावमनुषेठा
दिभिर्वृणीतेय था म्नातं होतारमग्निना धर्युं न्ना धर्यवा गेसध्वर्यो श्वा
त्मनोनाम गृहीत्वा प्रतिप्रस्थातुश्चमानुषा विलुष्ठेः शाकलं ग्राव स्तुस्म म ६
सग्निराग्ना ध्रीद्रत्या ग्नी ध्रमित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रादिति प्रशा
स्तारमिंद्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति ब्राह्मणाच्छंसिनं मरुतः पोत्राद्रिपोतारं
ग्नावो नेष्ट्रादिति नेष्टारमग्नीर्द्वे वीनो विशां पुरएता यष्ठे स्तुत्वं यजमा
नो मनुष्याणामित्यादि॥ अग्निना [illegible] ध्वर्यवात। अग्निनाध्वर्यवा
दित्य ध्वर्यं वादित्यध्वर्युलिंगकेन मे त्रेणा ध्वर्युणां वृणीते। द्वितीयौ ध
ध्वर्युं गुणावृत्याच प्रतिप्रस्थाता॥ मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्रात।
मं २ अनेन मंत्रेण प्रशास्तारमेकं वृणीते नाग्निना ध्वर्युं इति वदिव वचने ना
न्यः कश्चिद्दृह्यते। यदमेत्रमन्त्रयोरनेन द्विवचनांतेनैव प्रशास्तवं

इं० भ० ९
४४

रणाविधानात्॥ मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ प्रशास्त्वादिति प्रशास्त्वेरिति काठके प्र
शास्त्वादिति प्रशास्तारमिति मानवे। अतएवात्र द्विवचनाद्द्वितीयो ध्यावाक इति
मतं तन्निर्मूलत्वात्सूत्रांतरविरुद्धत्वाच्चोपेक्षणीयं॥ इंद्रो ब्राह्मणो ब्राह्मणादिति
ब्राह्मणाच्छंसिनं इंद्रो ब्रह्मणादिति मंत्रेण ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रवृणीते। लिं
गाद्ब्रह्मणो वरणं माभूदिति ब्राह्मणाच्छंसिनामैकत्वं तस्माद्ब्राह्मणाच्छंसि
नं प्रवृणीत इंद्रो ब्रह्मा ब्राह्मणादिति श्रुतत्वात्। अत्र सर्वे ध्रुवाके ध्ययमर्थः
अश्विनावध्वर्यू स्तां भवेतां आध्वर्यवाद्धेतोः मित्रावरुणौ प्रशास्तारौ स्तां।
प्रशास्त्रात्कर्मणो हेतोः एवमिंद्रो ब्रह्मास्तु ब्राह्मणाच्छंसी अस्तु ब्राह्मणा
च्छंसीयादिति वक्तव्ये लक्षणया अयमर्थः सेत्स्यतीति इतरथा कृतं मरु
तः पोत्रात् अनेन पोतारं वृणीते मरुतः पोतारः संत्विति पोत्रात् हेतोः पोत्री
यात्कर्मण इत्यर्थः॥ ग्नावो नेष्ट्रात् अनेन नेष्टारं वृणीते ग्ना इति देवप
त्न्योऽभिधीयंते। तद्धि ग्नावः नेष्टुः अस्तु। नेष्ट्राद्धेतोः नेष्ट्रीयादित्यर्थः
नेष्टानयनात्पत्नीनां॥ अग्नीराग्नीध्रात्। अनेनाग्नीध्रं वृणीते। अग्नि
राग्नीध्रोऽस्तु अग्नीध्रात्कर्मणो हेतोरिति। अथ कस्मादेवं न भवति यथा ब्रु

६

44

राम
४४

स्यात्स्य रेङ्गो[illegible]ति नैतदेवं। न ह्येवं सति वरणां कृतं स्यात्। अपि च मित्रावरुणौ
प्रशास्तारावितस्य चैतन्नसंभवति तद्धि द्वौ प्रशास्तारौ मित्रावरुणात्मकौ स्याताम्
व३ तस्माद्यघ्योत्तरणं मन्त्रार्थः। ननु ब्रह्मणः कर्म ब्रह्मत्वं स्यात् ब्रह्मत्व इति विशे
षविधानात् नैतदेवं। मंत्रां तरवशात्तावदयं मन्त्रार्थोऽविशिष्टस्तत्र
तद्देशन ब्रह्मशब्दनुक्त्वा चापि छपिपठितव्यः ततश्चत्रिसतिरिलोपाभाव
श्चंदसत्वादेवंसमनीयः एवं च सति [illegible]सादिरिसरघुदात्तो ब्राह्मणाश
ब्दस्तस्मश्चात पष्ठिकस्वरेणाधुदात्तन्वमुपपन्नं। इतरथानुदात्तः स्यादि प ७
ति। अग्निर्हैदैवीनामिति यजमानं। अग्नौ धृवरणानंतरमग्निर्हदैवी
नामिति यजमानं वरणीते॥ अत्रयो विशेषः सहत्वमेवोक्तः सुन्वन्नि
स्तु ति[illegible]स इति तेनात्र सुन्वन्य यजमानोमनुष्याणामिति प्रयोज्यं कृतः। क
थमेतत्स त्रयोरिच्छेमेवपाठदर्शनात्। प्रदर्शितं चैतत्सूत्रं प्राक् होतॄनाम
ग्रहणात् सत्रे तत्र अनेकयजमानके च सुन्वंतो यजमानो सुन्वंतो
यजमाना इति। शेषन्निरूढे नुक्तं॥ यथा प्रवृत्तंप्रवृत्तहोमो जुहोति
जुष्योवाचरइत्यादि। ततोहोत्राध्वर्यग्नीध्रैः संमर्शने कृते तयोरुपवेश

ह्व०६ नानंतरंयथ्याप्रचरन्तं प्रचरणावुमेणासर्वं द्यौ द्यौ प्रचरन्तहोमौ जुहुति। प्रत्येकं हे

४५ द्येह्याहुती जुहुतीत्यर्थः समिदाधानं ञ्लाप्रचर [illegible] स कुं हितेनाज्येन जु ६

ष्टोवाचे भूयासमित्यनेन प्रथमामाहुतिं जुहुति। इदं वाचे वाचस्पतये सर

स्वत्या इति सागः॥ पथ्याप्रचरन्तमिति प्रथमं होता १ ततोध्वर्यु २॥ ततं प्रतिप्रस्था

45 ता ३ प्रशास्ता ४ ब्राह्मणाछंसी ५ पोता ६ नेष्टा ७ अग्नीधः। ८ यजमा

न इति॥ अत्रानेकयजमाने सुहोमस्यपरार्थे त्वासरा थें ष्टेकः इतत्वा

दित्यनेन न्याये नैक एव होमे तत्रोहः जुष्टोवाचे भूयास्व जुष्टो वाचस्प

तये तस्मिन्नोधा इति द्वियजमानके जुष्टावाचे भूयास्मा जुष्टावाच

स्पतये तस्मिन्नोधाः स्वाहेति बहुषु एवं ह लोक द्वारीयहोमे प्रत्येककर्त

त्व मूहस्वरं इष्ठव्यः लोकंनोटाजमानाभ्यांविंदे स्थवेयजमानयोर्लोकए

तातौ स्वोन्नयजमानोपरस्तादिति द्वयोः लोकंनो यजमानेभ्योविंदेष्टवि

यजमानानांलोकएतारः स्मोत्रयजमानाः परस्तादिति बहुषु॥ पाव

कान इति द्वितीया॥ पावकान इति मंत्रेणाद्वितीयामाहुतिं जुहुति प्रचर राम

पपा [redacted] स हुं हितेनैव इदं सरस्वत्या इति सर्गः॥ वपामार्जनांतं कृत्वास ४५

ह

यजमानाधिष्ण्यानुपतिष्ठंते विभूतिरितिप्रतिमंत्रं ततो होतरि सदोमध्ये स्व
१०५ स्वाधिष्ण्यस्य पश्चादुपविष्टे स्रुगादपनेचोक्ते प्रयाजादि भक्षेण स्व स्व
नीय यशोर्वपामार्जनं तत्कर्म कृत्वास्य यजमाना यजमानसहिताः षोडश
र्त्विज आग्नीध्रीयाधिष्ण्यादेर्धिष्ण्यानुपतिष्ठंते विभूरसि प्रवाहण इत्यादि
भिर्मंत्रैः प्रतिमंत्रं नु सन्निक्रमेण। तेन विभूरित्यां धीपं वन्हिरेति होत्री ग्नी ५
यं श्वात्रोसीति प्रशास्तुः तुथोसीति ब्राह्मणः उशिगिति पोतुः। अंघारे
रिति नेष्टुः। अवस्यूरिति अच्छावाकस्य शुन्ध्युरिति मार्जालीयमिति॥ नु
त्वा रांतं ज्ञत्वा वागसीति सदोभिमर्शनं। अधिष्ण्यानां धिष्ण्यानामुपस्थाना
दनंतरं सम्राडसीत्यादिभिर्मंत्रैः समूह्योसी त्यतैराहवनीयादीनामनु
देशामुल्करांत मग्नीषोमीय दिन वज्ञत्वा वागसीति मंत्रेण सदोभिमर्शा
यानं करोति॥ ऋतस्य द्वारावितिद्वार्यो ऋतस्य द्वारौ मा मे ति मंत्रेण स
दसो द्वार्यं द्वारभवे स्थूणे अभिमर्शेत। येन प्रवेशनं तस्मिन् सर्पण
मित्युक्त्वा घस्मयेन द्वारेण प्रवेशनं सत स्य द्वारस्य द्वार्ये अभिम
र्शतेति। यस्य द्वाभ्यां प्रवेशनं तस्य द्वयोरपि सर्येणा भवति॥ ॥स्व

दे०भ०ई
५६

भिमंत्रणामुत्तरैः नुत्तरैर्यजुर्भिरभिमंत्रणाभवति॥ अध्वनामध्वपतइ
ति सूर्यं। अध्वनामध्वपतइत्यनेनमंत्रेणाध्वर्युः सूर्यमभिमंत्रयते। आ
दित्योपस्थानंरात्रिपर्यायेष्वाश्विनेवनविद्यतइतिशांखायनसूत्रा
द्। त्रिपर्यायेष्वाश्विनेवसर्पणोसूर्योपस्थानाभावः॥ मित्रस्यमे
त्वलिङः ततोयजमानोमित्रस्यमाचक्षुषेक्षध्वमितिमंत्रेणासर्वान्
लिङोभिमंत्रयते॥ अग्नयः सगरा इतिधिष्ण्यान्। अग्नयः सगरा
इत्यनेनमंत्रेणाग्नीध्रीयादीनष्टावपिधिष्ण्यान ध्वर्युरभिमंत्रयते
अत्राभिमंत्रणानियाजमानानीतिसंप्रदायः नतथ्वस्तयोभिमंत्रणोधि
ष्ण्यानिमंत्रणोवाहः अध्वनामाध्वपतेप्रावांतिरस्वस्त्यावामस्मिन्नितेद
याः पूर्वस्मिंस्तिरस्वस्तिनोस्मिन्नितिबहुष्वु पातनाव अग्नयः पियन्त जावस
योगोपायततेनमोवोस्तु मानोहिंसिष्ठितिद्वयोः यातावाम अग्नयः पियता
वामग्नयोगोपायतावांनमोवोस्तिवायाता स्मानग्नयः पियतास्मानग्न
योगोपायतास्मान्नमोवोस्तुमास्मान्हिंसिष्टेतिबहुषु। लिङमभि
मंत्रणांसत्रेनभवतिऊलिङामभावात अभिमंत्रणान्यद्वेर्युंकर्त्तकाणि राम
५६

४८

२२

वेद्यर्थे। ऋत्विग्भिर्मंत्रणामेव याजमानमिति कर्कः। स यजमानानामृत्वि
जां सर्वेषामभिमंत्रणानीति पितृभूत्यभिप्रायः। अस्मिन्पक्षे ऊहाभावः
सत्राद्ये॥ एत सर्पणं एतद्धि सोमपस्थानादि सर्पणासंज्ञं भवति। सज्ञेयं
सर्पणादि माध्यंदिनमित्यादेः संव्यवहारार्थः २ सदोभिमर्शनादि भि
वोत्तरयोः सवनयोरनुत्तरयोः सवनयोरिति माध्यंदिनसवनस्तृती
यसवनयोः सदोभिमर्शनादि वा सर्पणं भवति धिष्ण्योपस्थाना
दि वेति विकल्पः वया मार्जनांतकर्मसु ते सर्वं प्रांजलजनमुक्तं मार्ज भो
यित्वाभुत्वा प्रक्षालितपाणीयाद ग्रहानवेक्षंत इति छंदोगसू
वै वसतस्थं वेलायां प्राश्नीयुरिति ततः सर्पणादीति॥ पुरोडाशैश्च
रति। सर्पणानंतरमध्वर्युः सवनीयैः पुरोडाशैश्चरति अथ सवनी
यैः पुरोडाशैः प्रचरतीति श्रवणात् सवनाग्रहित्वं गत्वा सवनी
याः तैरध्वर्युः प्रचरति अत्र च पुरोडाशेन तत्सहचारिणां धानादयो
दयोपि लक्ष्यंते इति तदभिप्रायं च बहुवचनं पुरोडाशैरिति छत्रिपा
येन। अत्र चलविरामादनानंतरं यजत्यै पावाद्युपभागो कार्याप

द० भ० ९
५७

शोः सर्वविधत्वेनतयोरभावात्। ततः सर्वमेरयगः ६ नानादेवतत्वाभेदे
नप्रदानेप्राप्तमत। एकंप्रदानंवचनादत्र नानादेवतानामप्येकंप्र
दानंभवति किंकृत्वा॥ एकपात्र्यामासाद्यएकत्वासौपात्रीत्वेकया त्री
तस्यांएकस्यांमलपात्र्यांयंवापिहवींष्यासाद्यप्रदानमप्येकंकरोतीत्य
र्थः अतएवसाद्येतिस्वपादेशादासादनमध्वर्युणाकर्त्तव्यंहरिस्वामि
६ नाप्यश्री[illegible]वासादितैः प्रचरतीत्यासादनमप्याग्नीध्रएवोक्तं। पात्र्याम
प्यदक्षंस्थे आसादनेप्राप्तेअत्रामध्येपुरोडाशः पुरस्तात्ज्ञानाः प्रति
दिशमितरणीयथासर्वप्रदानिनांपात्रीमध्येपुरोडाश आसादनी
यः पुरोडाशस्यपुरस्तात्स्वामेदपात्र्याधानाएकत्र्याः इतराणितोगेणाक
रंभदाधिपयस्याख्यानि यथास्थं यथाख्यं यथाक्रमं अनुक्रमेणाप्रद
ह्विरांपात्र्यामेवासादनीयानितत्त्वपुरोडाशस्यदक्षिणतःकरंभः॥
पश्चाद्दधितुत्सतः पयस्योऽतिअसादनमत्रअग्निये धामभिः प्रियं
सादयसेदतेयेचमधुः वाजिनस्यवामकरे सादनं ततः सर्वेषां प्रत्येक राम
मालंभो वाजिन[illegible]स्यच अन्त्यालंभस्तु अपरोत्रेरावहन्तान पुनः ५७

र°

47

पुनः क्रियते। तस्यास्संस्कारार्थत्वात्। तस्य च संस्कृतत्वादाकर्मपरिसमा
प्तेः। एकपा आग्नेकमिति ये धामेवपाश्रुपिता पुरोडाशधानाकरंभाणां तेषा
मेवपात्र्यामासादनं। पयस्ययोस्तु स्थालीस्थयोरेवपात्र्यां निधानमिति
कर्कः। अथवा एकपात्र्यामासादयेति विशेषवचनात्प्रतिदिशामितरासां
यथासंख्यं पृथग्दिशामिति बहुवचनात्पात्र्यां दधिपयस्ययोरासाद
नायगंतेनैतिक्षिता स्थालीतोनिकाश्यद्धिपयस्ययोरपि पात्र्यामेवासा
दनं कर्त्तव्यं पुरुषातरामिव चैततो। तथा च मानवे। पात्र्यामुपस्तीर्य सवनी
यानुद्वासयति हविर्धानाद्दक्षिणार्द्धे सक्तुत्तवंतं भापदध्मात्रयुता नसावि
वावापश्चार्द्धे सक्तून्पात्रिवायाममध्येपुरोडाशं विस्राव्याभिघामुत्तरार्द्धे
चुलंजल युहणभक्तोरवदायेति अतुत्वस्था स्थयोरेवासादनेप्राप्ते वचना
त्पात्र्यामासादनमिति मिं च विंदाव द्वता पदसमासेनानुवाचने प्राप्ते आ
ह॥ प्रातः प्रातः सवनस्येन्द्रापुरोडाशानामनुवाचयति प्रातः प्रातः स
वनस्येन्द्रायपुरोडाशानामनुब्रूहीत्येवं प्रशास्तारनुवाचनप्रैषं करोति मा
नवे चावदानानंतरमनुवाचनमुक्तं। जुहूपभक्तोरवदाय प्रातः प्रातः

ईश्म० ९
४८

48

सावस्येत्यादि पुरस्तात्काण्डके च सहानुवाचनं। पुरोडाशादीनां यस्मिंस्तातान
व घ प्रातः प्रातः सावस्येंद्राय पुरोडाशानामनुब्रूहीत्येव दयमानानामि
ति लोगाक्षिरिति सं प्रदायेच दावनुवाचनं। नतोवदानमिति। देवता
पदसमासेनैव प्रैषोपि प्रात स्याह॥ आश्राव्याह प्रातः प्रातः सवस्ये
द्राय पुरोडाशाननुप्रस्थितान्प्रेष्येति॥ आश्रावयां ज्ञत्वा मैत्रावरुणं प्र
त्येवमाह प्रातः प्रातः सावस्येंद्राय पुरोडाशाननुप्रस्थितान्प्रेष्येति इंद्रायें
द्रायेति वा। इदमिंद्राय हरिवते इंद्राय हरिवत इंद्राय सरस्वतिवत इं
द्राय मित्रावरुणावत इति वा सा गः सर्वेषु सवनेषु सा विध इतेति
दमन्त्रय इति॥ एवं यथा सवनमनुवाचनप्रैषे। एवमेवोत्तरयोः
सवनयोर्यथासवनमनुवाचनप्रैषौ कार्यौ। माध्यंदिने सवने माध्यं
दिनस्य सवनस्येंद्रायेति तृतीय सवने तृतीयस्य सवनस्येंद्रायेति। ए
वमेव शाखांतरे श्रुतत्वात्॥ नुपभृति आवपन्प्रधानयागार्थं जुह्वां स ति
र्वाणपवदायाभिघार्याहवींषि प्रत्यभिघार्योपभृत्सु पस्तीर्य पुरोडाशा
दीनां पंचानामुत्तरार्धात्सकृत्सकृदवदायाभिघार्याच्छायाति व

एम
४८

म्यान्वाधानादि प्रधानयागानंतरं समानीय निर्गुणाः स्विष्टकृद्यागः का
र्यः ॥ पशुपुरोडाशवदुभयं । उभयमिसवदानं प्रदानं च प्रधानयाग
स्विष्टयागयोः पशुपुरोडाशवद्भवति । तेन प्रधानयागार्थावदानेन
सहानुवाचनमवघ्नाहेति । उपभृति स्विष्टकृदवदानं प्रधानयाग
र्थं कृत्वा समानीय निर्गुणा याग्नेयप्रदानमिति । ततश्चाग्नेयेनुब्रूहि
ये प्रेष्येत्येवं यागः कार्यः । अत्र मानवे विशेषः । जुह्वामुपभृतं जुह्वा मानी
याग्नेये पुरोडाशानामनुब्रूह्याग्नेये पुरोडाशानां प्रस्थितान् प्रेष्येति प्र
चरतीति । काठके च इष्टिविषये तत्र चराग्नये पुरोडाशानामिति सं
प्रैष इति ॥ कुलाले दधिमे पुरोडाशान्निदधाति । प्रधानं सौविष्टकृ
3 तं च कुलापनुपस्पश्य स्रुचौ निधाय संचराम्बुहरणामकृत्वैव पुरोडाश
न्निदधाति प्राशित्रेडावदानाद्यपि न करोतीति हरदत्तः वे पक्षः सिद्धान्तम् ॥
निरवत्तां वेडां वा शब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः । निरवत्तामेवेडां ठोदधिमे
निदधाति सकलान् पुरोडाशादीन् नियं च हवींषि । निःशेषेणावत्तानि
रवत्तानि । अतश्च प्राशित्रेडावदानं सर्वं वक्ष्ये समानि रवत्तान्यवति । चतुर्धा

द०भ०८
४९

करणं तु न भवति। शेषस्य यजमानभक्षणो विनियोगात्। अत एव प्राशि
त्रमवदाय ब्रह्मणो समर्प्य उपस्थ शेडामवदाय षडवत्तं चावदाये
डामध्येव। स्विष्टकृद्देशे पुरोडाशाय यस्यादानानां मं चा। पुरोडाशखण्डं
च निधायो त्तरेणाहविर्धानं स दस्मिन्नाहो त्र स्मिन्न इडां निदध्यादिति हविः
ग शेषं च यजमानभक्षणार्थं सर्वे दक्षिणे निदध्यात्॥ द्विदेवत्यै आर्तितः
पात्रीप्रक्षाल्य। अध्वर्युर्द्विदेवत्यैर्द्विदेवत्यसंज्ञकैर्ग्रहैः प्रचरतीति ते यो गमन
ति द्वितीयस्यार्थः॥ वायव इन्द्रवायुभ्यामनुवाचयति। ततोध्वर्युरुत्तरेणा
हविर्धानं गत्वा पूर्वद्वारेणा हविर्धानं प्रविश्य ऐन्द्रवायवं ग्रहं हस्तेनादाय
दु वायव इन्द्रवायुभ्यामनुब्रूहीत्येवं मैत्रावरुणं प्रेष्यति। अत्र मानववेति
शेषः। प्राचौ च ममं वायव्यं वा दायवा चं यच्छत्याप वनेति वचनाद्दक्षिणो
धुष्यजस्य मार्गपारीणा अभी धुः पश्वाद संदीमार भ्योद्वं। स्ति घ न्वस्क
श्रौषट् इति प्रत्याश्रावयन्ते स्थ सा श्रुते दक्षिणां परिधि संधिं स्य व
षट्कारं जुहोत्य ध्वर्युरुत्तरं प्रतिप्रस्थाता मध्ये अग्नेराज्याहुतीः पुरोडा राम
शाहुतीः यश्चाभितः सोमाहुतीरिति। प्रतिप्रस्थातादित्यपात्रेणाश्रो ४९

श्राहुती १

ति   न्ये ३

गाकलशानुपयामागृहीतोसीत्यृं होत्वाद्विदेवत्याननुजुहोत्युत्तरा
र्द्धं अध्वर्युर्ग्रहाणामनुवाचनेनृते प्रतिप्रस्थाता आदित्यपात्रेणाद्रोणक
लशादुपयामगृहीतोसीत्येतावतैवमंत्रेण गृहीतानि द्विदेवत्यैर्नसोमंगृ दे ३
हीत्वाथ अग्नेरुत्तरार्द्धे द्विदेवत्याननुद्विदेवत्यहोमानंतरं प्रतिप्रस्था
तैव जुहोति। द्रोणकलशात्पूतभृतो वा विकल्पेन ग्रहणं प्राप्ते द्रोण
कलशादिति सूत्रे वचनं वैकल्पिक पूतभृतो ग्रहणनिवृत्त्यर्थं एवमे
त वमेवमुक्तत्वात् यत्र प्रातः सवने द्विदेवत्यैः प्रचरति प्रतिप्रस्थाता
दित्यपात्रेण द्रोणकलशात्प्रतिनिगृ[illegible]तनुपयामगृहीतोसीत्येतावता न्नि
वताध्वर्युर्वाध्वर्यवस्य ध्वर्यो[illegible]नुहोमं जुहोति प्रतिप्रस्थातेति उक्तत्वा
त्। यत्र काले प्रातः सवने द्विदेवत्यैरध्वर्युः प्रचरति तत्र काले प्रतिप्र
स्थाता प्रत्यासन्नं संनिहितं पूतरं द्विदेवत्यानां गृहीते सोममुपयामगृ
हीतोसीत्येतावताय जुष्यो देवतापदरहितेन त्यर्थः। अध्वर्युरवेति ग्रह
त्वाभेदेना ग्रावगं ग्रावाणं निषिध्वते। अध्वर्योर्द्विदेवत्यहोमः तमनु प्रति
प्रस्थाता जुहोतीति विधिः सर्वसोमः। विप्रजौ वैतां जुहोतीति वाक्यशे

ते १

दे० भ० ९
५०

ष्ठां। स्विष्टकृद्द्विदेवत्यः। स वा अस्विष्टकृदनिज्याशेषेषोपि सोमेन वचना
दिष्यते। यथा पशोः स्प्रगे: स्विष्टकृतं यजतीति। न चानुवषट्कारः संस्रवाद्भे
वीहिस्त्वेष मंत्रो नोपदिष्टः इत्येवमर्थमध्वर्युरनुहोमं जुहोति स्वाहयैवासौ द्ध
र्थ्येवेव षट्कारः स एवाच प्रसंगात्प्रदानार्थो भविष्यति यथा च वषट्कारः तु यह
स्य। यथा च ऋतौ यस्मात्तृतीयस्य ग्रहानुहोमं च मसानां चेत्यभिप्रायः
50 तत स्थात् सोममेव यजमानः स्विष्टकृतं संकल्प्य यागं कुर्यात् प्रतिप्रस्थाता च
जुहुयादिति हशोर्थं वचना घागो जातः अन्ये तु स्वाहाकारप्रदानं हविर्होममि
ति मन्यंते। तदयुक्तं। सोमेन यजेतेति सर्वस्यैव सोमस्य यागसाधनत्वात्॥
द्विदेवत्याननु जुहोति स्पनेनत्रयाणामपि द्विदेवत्यानामनुवषट्कारहोमो वि
हितः तत्र प्रतिहोमं पुनः पुनर्ग्रहणां विधानार्थं गृहीत्वा गृहीत्वेति वीप्सा
दू. ग्र न सकृद्गृहीत्वा सर्वेषामनुहोम इति। ऐंद्रवायवस्य वषट्कारं कृत्वा तत्र
द्वितीयवषट्कारस्य पश्चादनुशब्दोऽयं प्रयोगादिति कर्कः कठमे च मत्रयो
३ स्त्वनुभय[illegible]नुहोमो विहितः तथा च काठके। द्विदेवत्ये श्रुतौ मैंद्रवायव राम
स्य प्रतिप्रस्थाता दिस्यपात्रे गृहीत्वा सुपयाम गृहीतोसि वायव इंद्रवायु ५०

भ्या

उ

भ्यां त्वेति वायव इंद्रवायुभ्यामिति संप्रैषस्ताभ्यां चरतस्तत्रानुत्तरः प्रतिप्रस्था
तैवर्ह सर्वं चयुगयेत्स्म ररेणोपभूतरएव प्रतिप्रस्थाताद्विधिरध्वर्युपात्रे शेषमासि
ञ्चतस्पर्द्ध माद्दित्यपात्रेणादित्यस्थाल्यामासिञ्चतीति। मानवे चाद्धि देवतैः प्रच
रतः प्रतिप्रस्थाताद्दित्यपात्रेणा प्रतिनिग्राह्या ग्राहमसंनाम्वा जुहोत्युपयामगृ
प हीतोसि वायव इंद्रवायुभ्यां त्वेति गृह्णातीति प्रश्नत्वे वायव इंद्रवायुभ्या
मनुब्रूहीत्यनुवाचयत्या श्राव्य वायव इंद्रवायुभ्यां प्रेष्येति प्रचरति वषट्
ते जुहोति पुनर्वषट्कृते हुत्वा व्यवनयते प्रतिप्रस्थाताध्वर्युपात्रे सर्वं नयति
तमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातृपात्रे वनीयत्वरमाणो भक्षं हरतीतीत
न वषट्कारे अनुवषट्कारे स्वहोमायुक्तस्त्वा द्विदेवत्यदेवताभ्य एव वष
णाहोमविधानात्। अस्माकेत्वनुहोमानामहरादेशाभावात्स्विष्टकृतेवैता
ञ्जुहोतीति स्विष्टकृद्देवतायै होमविधानाच्चानुविधिस्तात्त्वेन संस्त्रवाद्वै
कवारमेव होमो द्वितीयवषट्कारानंतरं सक्त इति माधवः कर्काचार्यैः प्र
तिप्रस्थाता चात्र करं धिसंधिप्रस्रवस्थाप्य जुहोति। मानवे दर्शनात्
ऐंद्रवायवस्य प्रथमे वषट्कारे इंद्रवायवे द्वितीये वषट्कारे इदमिंद्राप

दे०भ०२ ५१ वायुभ्यामिति। अनुहोमे चेदं स्विष्टकृत इति हरिस्वामिनः यदा च स्वशाखा
भिप्राय मु-स ज्ञ्य शाखान्तरमाश्रीयेत तच्च द्विदेवत्यपात्रेभ्य एव प्रतिप्र अर
स्थातुराद्दित्यपात्रे सोमग्रहणां प्रतिवषट्कारं वाध्वर्युवदेव प्रचरणं चा
एवं तानेव द्विदेवत्यान्विभज्य भयोः प्रचारानुज्ञो स्विष्टकृद्द्विदेवत्यदेवता
51 भ्य एवानुहोमानां यागा भवन्ति। शाखान्तरं च प्रायुक्त हृतं॥ तदभिप्रायेणा
चमि मीमांसायां तृतीयाध्याये पात्नीवतग्रहभक्षणो द्विदेवत्यसंकीर्तनवि दे ६
यो चारः नुत्तराद्ध इत्यस्यानुध्वनि[illegible]भेनाह। अनुवषट्कृतेपि। अनुवष दू
ट्कृतेप्युत्तरार्द्ध एव जुहोति येषां ग्रहणामनुवषट्कारो होत्रे वेदे विहितो
स्ति तत्रायमुपदेशः। अत्र तु नास्ति। अस्माभिरनुवषट्कृता भविष्यत्यल्प दू
होदीत्याऽऊचुरित्यादिना इष्टस्विष्टकृतो भवन्तीत्येतेनानुहोमो रनुवषट्का
रिकायं स्पष्क्रियमाणत्वदर्शनात् अनुवषट्कारयागार्थमेव प्रसंगादि
दं चिन्त्यते किमनुवषट्कारयागेष्वाश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषा भवन्त्युत नेति
तत्र सत्रैरोवहर्वेप संकरोति। आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषाभ्व समत्वात्। राम
अनुवषट्कारयागेष्वाश्रुतमाश्रावयेति। प्रत्याश्रुतमस्तु श्रौषडिति प्रै ५१

योग्निं यजेति एतेनूच्यंति। कुतः समत्वात् अनुयवषट्कारयागोयाज्यैर्यागैः सम

एव यतः अत्रापि माध्यंदिनीकी देवता सोमो द्रव्यं यागमत्रि चाश्रुतादीनि वि

हितानि संति तस्मादत्रापि भवंतीति एवं पक्षः। सिद्धांतमाह॥ नानंतर्यात्।

अनुवषट्कारे आश्रुतप्रत्याश्रुतप्रैषा न भवंति कुतः अनंतर्यात् वषट्कारानु

वषट्कारयोर्यानंतर्यं श्रूयते वषट्कृत्यानुवषट्करोतीति। अतोत्र नाश्रु

तादीनि भवंति॥ स्यादविरोधात् अविरोधादनुवषट्कारपाठेप्याश्राव

णादि स्यात् यद्यपि व्यवधानं श्रुतं ततो विरोधः स्यात्। तत्स्यादित्यर्थः अस्तिवा

त्र श्रुतिविरोधः। वषट्कृत्यानवानन्नुवषट्करोतीत्यत्रानवानन्निति श्रुतं तत

श्च वषट्कारानंतरमाश्रावणादौ क्रियमाणे विरुध्येते। असंभवात्। अतोनु

वषट्कारयागे आश्रावणप्रत्याश्रावणप्रैषा न भवंत्येवेति सिद्धांतः अ

थ प्रकृतमुच्यते॥ शेषं शेषमादित्यस्थाल्यामासिंचत्यादित्येभ्यस्त्वेति प्र

तिप्रस्थाताग्निदेवत्यानानुहुत्वा हुत्वा प्रतिहोमं आदित्यपात्रस्थं हुतशेषमा

दित्यस्थाल्यामासिंचति आदित्येभ्यस्त्वेति मंत्रेण शेषं शेषमिति वीप्सा

प्रतिहोमं शेषासेचनविधानार्था आदित्येभ्यस्त्वेति सर्वं स्वव मवनयत्से

दे० भ० १
५२

तावतैवमे सर्वे श्रुतिश्रुतेः॥ संस्रवमादित्यस्थाल्यामवनयति ऊतः॥ आदित्य
स्थालीति समाख्यानात्॥ परिश्रुतस्यां संस्रवा अपिनग्ग्रहेरन् ततः कथ
मेवादित्यानां स्थाली स्यात्। एतावते स्रुपयामशंकानिवृत्त्यर्थं। एवमेवस
स्था
वैश्युद्धिदेवत्ये ध्रनुहोतव्यं स्थाल्यां चावनेतव्य इत्यर्थः एवमैन्द्रवायवया
ग उक्तः। ततऐन्द्रवायवयाचेहोत्रे समर्थ्य हविर्धानमुत्तरेणाम्संस्मेत्राव ग
रुणा ग्रहमादायमित्रावरुणाभ्यामनुब्रूहि मित्रावरुणाभ्यां प्रेष्येति इदं
मित्रावरुणाभ्यामिति। प्रतिप्रस्थाताच पूर्ववच्छंपासेचनांतं करोति याग
नंतरं त्वर यागत्वा होत्रे ग्रहपात्रे प्रदायतथैवागत्याग्निमादायाग्निभ्या
मनुब्रूहि अग्निभ्यां प्रेष्येति प्रचरति प्रतिप्रस्थाता च पूर्ववत्। ततः त्वरयागत्वा
होत्रे ग्रहपात्रं समर्पयति॥ समासिंचतेनापिदधाति विस्मनुरुगायेति प्र च्य
तिप्रस्थाता तृतीयवरमादित्यस्थाल्यां समासिच्यते नैवादित्यपात्रेणादित्य
स्थालीमपिदधाति विष्णुरुगायेति मंत्रेण प्रतिप्रस्थाते वा अथापिदधा
तीति श्रवणात्। सर्वत्रसंदसिगमनागमनेनुत्तरेणैव हविर्धानं कर्तव्यौना
न्यथानुन्नीयमाने भ्योनुवाचयति। द्विदेवत्यप्रचारानंतरमुन्नीयमाने राम
५२

52

भ्योनुब्रूहीत्येवं प्रशास्तारमनुवचनक्रियायां प्रेरयति॥ चमसेषून्नयति
नस्वपरेणोत्तरवेदिं निधायाततनुन्नेता ः च्छावाकचमसवर्जितान्नव चम
सान्क्रमेणोत्तरवेदिमपरेणानिधापते सुहुतभक्षिताः काशा सोममुन्नयति॥
स्रुत्वा उपस्तरणाभिघारणे चमसेषु स्रुत्वान्द्रोणात्कलशस्था सोमा
दुपस्तरणाभिघारणे करोति॥ मध्येनुन्नयनं जुहुतभक्षतएव। हुतभक्षित
श्चमसानिति। एकैकश्चात्विरवत्तः। क्रियते। तत्र क्रमाह॥ होतृचमसे प्रथमं
प्रथमं होतृचमसेनुन्नायतिततः क्रमेणोत्तरेष्वष्टसु। तत्रायं क्रमः। प्रथमं
होतुः चमसे। ततो ब्राह्मणाः २ ततनुहातुः। ३ ततः सुब्रह्मण्यातः ४ ततः प्रशास्तुः
५ ततो ब्राह्मणाच्छंसिनः ६ ततः पोतुः ७ ततोनेष्टुः ८ ततः आग्नीध्र
स्येति ९ तथा चमानवो हुतभक्षिताते मध्यतःकारि चमसानुपसादयति
होतुर्ब्रह्मणानुष्ठयजमानस्य होतृचमसोऽध्वर्यन्यान्तेच्छावाकचमसा कु
दुन्नीयमाने भ्योनुब्रूहीत्यनुवाचयतिनुभयतः स्रुक्त्वा सुन्नेतोन्नय
ति द्रोणात्कलशादुपस्तीर्य हुतभक्षनुपबिलान्कृत्वा द्रोणात्कलशा
दभिस्तरयतीति। काठकेचहोतृचमसमुखानुन्नयतिनाच्छावाकच

हे भ० १ ५३

मसमिति। न स्योपरिष्टादुन्नयनविधानात् २ शुक्रामंथिभ्यां चरतः। चमसो
न्नयनानंतरमध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामंथिभ्यांचरतः। तत्र विभागमाह॥
शुक्रेणाध्वर्युर्मंथिनाप्रतिप्रस्थाताशुक्रेण। शुक्रग्रहेणाध्वर्युरेति। मंथि ५२
नामंथिग्रहेणाप्रतिप्रस्थाता प्रचरति। शुक्रमेवाध्वर्युरादत्ते मंथिनं प्र
स्थातेति श्रुतेः। प्रोक्षिताप्रोक्षितौ पूयशकलावादाय किंकृत्वाप्रोक्षि
तौ च अप्रोक्षितौ च पूयशकलावादाय अध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ शुक्रामंथि
नौ आदानं कुरुतः। अध्वर्युरेकं प्रोक्षितं पूयशकलमादत्ते। द्वितीयमप्रो
क्षितं प्रतिप्रस्थाप्येवं विधौ द्वौ पूयशकलावादत्तोततो ध्वर्युः शुक्रमाद
त्ते। प्रतिप्रस्थातामंथिनमादत्ते यो प्रोक्षितो प्रोक्षितं चैवाध्वर्युरादत्ते प्रो
क्षितं चैवमेव प्रतिप्रस्थाताप्रोक्षितं च शुक्रमेवाध्वर्युरादत्ते मंथिनं प्रति
[redacted] प्रस्थातेति श्रुतत्वात्॥ अपिधानं प्रोक्षिताभ्यां। प्रोक्षिताभ्यां शं
कलाभ्यामध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ ग्रहयोरपिधानं कुरुतः। तावपिधाय
निष्क्रामत इति श्रुतत्वात्। पूयशकलाभ्यामिति तु शाखांतरात्॥ अ
पमार्जनमप्रोक्षिताभ्यामपमृष्टः शंड इत्यध्वर्युरपमृष्टोमर्क इति राम ५३

प्रतिप्रस्थाता। अप्रो। क्षिताभ्यां यूशकलाभ्यां ग्रहयोरपामार्जनं ग्रहपात्र
मुखाद्दारभ्याधस्तात् मार्जनं कुरुतः अयमग्ध्वःशंडइत्यनेनाध्वर्युः अमु
कमप्रोक्षितं तृणशकलेनापमार्ष्टि। अपमार्जनं करोति। अपम
र्कोमार्कंडइत्यनेन प्रतिप्रस्थाता मंथिग्रहमप्रोक्षितेन तृणशकले
नापमार्ष्टि अपमार्जनं करोति। सोध्वर्युरप्रोक्षितमतृणशकलेना
५५ पमा[illegible]मग्ध्वःशंड इत्येवमेव प्रतिप्रस्थातापमग्ध्वोमर्क इति
श्रुतत्वात्॥ देवास्त्वेति निष्क्रामतो यथालिंगं देवास्त्वेत्यनेन मंत्रे
णाय यथालिंगं हविर्धानं मध्यान्निः क्रामतः। यथालिंगमिति शुक्रलिं
गेनाध्वर्युर्निष्क्रामति। देवास्त्वा शुक्रपा इत्यनेन मंथिलिंगेन प्रति
प्रस्थाता हविर्धानान्निष्क्रामति। देवास्त्वा शुक्रपाः प्रणयंत्वित्येवा
ध्वर्युर्निष्क्रामति देवास्त्वा मंथिपाः प्रणयंत्विति प्रतिप्रस्थातेति श्रुत
त्वात्॥ अपरेणोत्तरवेदिमरत्नीसंधायोत्तरवेदिश्रो[illegible]र्निधत्ता ण्यो
विसर्जंतो दक्षिणास्यामध्वर्युरुत्तरस्यां प्रतिप्रस्थाताना ध. यत्सीति।
हविर्धानान्निः क्रम्य वेदिमपरेणाध्वर्युप्रतिप्रस्थाताणवरं तीदक्षि

णाहस्तयोररत्नीमेलयित्वा अविसृजंतौ अहयोर्विसर्गमकुर्वतौ नुत्तरवेदि
श्रोण्योर्निधत्तं सादयतः दक्षिणस्याम् अध्वर्युः शुक्रं सादयतीति। अ
ध नाधृष्टासीतिमंत्रेणानुत्तरस्यां श्रोण्यां प्रतिप्रस्थाता मंथिसादयति
अनाधृष्टासीत्यनेनैव मंत्रेणाति जघनेनाहवनीयमरत्नी संधत्त
स्तानुत्तरवेदेः सादयतो दयतो दक्षिणायमेव श्रोणाव् अध्वर्युः सा
दयत्युत्तरायां प्रतिप्रस्थातामनुसृजंतावे(वा)नाधृष्टासीतिश्रुतत्वा
त्॥ सुवीर इति दक्षिणां हरपदेशं गच्छत्यध्वर्युः सुवीरानितिमंत्रेण
प दक्षिणां प्रदेशं गच्छति। सोध्वर्युः पर्येति सुवीरानितिश्रुतत्वात्॥ सु
प्रजा इति प्रतिप्रस्थातोत्तरं सुप्रजाः प्रजा इत्यनेन मंत्रेण प्रतिप्र
स्थातोत्तरं हरपदेशं गच्छेति। अथ प्रतिप्रस्थाता पर्येति सुप्रजाः प्र
जा इति श्रुतत्वात्। अत्रानेकयजमानके अभिरायस्पोषेणायजमा
नौयजमानानामितियथायथमूह। अपरेणाहवमरत्नीसंधत्तः
संजग्मान इति पद्यालिंगं हरपमपरेणापुनररत्नीसंधत्तः संज
ग्मान इति मंत्रेण यथालिंगं। शुक्रालिंगेनाध्वर्युः मंथिलिंगेन प्रतिप्रस्था

प   खि

तेतियथालिंगमनुद्रवार्थः॥ स्वर्वेणानुक्तौ स्पमरेणतास्त्रि संधाना
शन्नो स्पं स्वर्वेणात्तौ संधन्नः। तौज घनेन स्पमरात्री संध न्नोय
घग्निनोग्नि धेतयघुग्रगिरुक्षा धेताप्यग्रेणावस्पमरत्नी सं
दध्यातार्थं संजामानोदिवाप्रथिव्या मुक्तः मुक्तशोचिषेस्वेवाध्वर्युः संज
ग्मानोदिवापृथिव्यामंथीमंथ्येशोचिषेतिप्रतिप्रस्थातेतिश्रुतत्वात्॥
अप्रोन्हितौनिरस्यते निरस्तः शंडइत्यध्वर्युर्निरस्तोमर्क इति प्रतिप्रस्थे
ता। अप्रोन्हितो स्पशकलौनिरस्यतः निरस्तः शंडइत्यध्वर्युरप्रान्हितं
स्पशकलंनिरस्यति निरस्तोमर्क इति मंत्रेणप्रतिप्रस्थाताप्रान्हितं
स्पशकलंनिरस्यति। सोध्वर्युरप्रान्हितं स्पशकलंनिरस्यति निरस्तः
शंडइत्येवमेव प्रतिप्रस्थाता निरस्तोमर्क इति श्रुतेः॥ आहवनीयेप्रा
ष्ठ्या न्हितौप्रास्यतः ध्रुवस्याधिष्ठानमित्यध्वर्युर्मंथिन इति प्रतिप्रस्थाता। त ध्व
तोध्वर्युप्रतिप्रस्थातारौ प्रान्हितौ स्पशकलावाहवनीये प्रास्यतः ध्रुव
स्याधिष्ठानमसीत्यनेनाध्वर्युराहवनीये प्रान्हितं स्पशकलं प्रक्षिपति
मंथिनोधिष्ठानमित्यनेन प्रतिप्रस्थाता। अथाध्वर्युः प्रान्हितं स्प

शाकलमाहवनीये प्रास्यति स्रुक्स्थं धिष्ण्यानमसीत्येवमेव प्रतिप्रस्था
तामंथिनो धिष्ण्यानमसीति क्लृप्तत्वात्॥ अछिन्नस्येति जपित्वा आव्या
ह प्रातः प्रातः सवस्य स्रुक्वतां मधुश्चुत इंद्राय सोमान्प्रस्थितान्प्रेष्ये
ति प्रसंगाश्रीयोग्या यजमानो छिन्नस्येति जपति। तदनंतरमध्वर्यु
रा आव्याह प्रातः प्रातः सवस्येति मैत्रावरुणां प्रस्याह ब्रवीति। जपि
त्वेत्ययं सूत्रस्यावादेशः हवैकालतामात्रेन समानकर्तृकतायां क्त्वाल्यो
अभवणात। तच्च जपत्वछिन्नस्य इति प्रस्था याआव्याह प्रातः प्रातः स
वस्येत्यादि क्लृप्तत्वात् १० नुभयतो हयं प्रस्थ आसेवो नु रुतः साप्रथमे त्य
ध्वर्युः प्रथमं तमनु प्रतिप्रस्थाता अध्वर्यु प्रतिप्रस्थातारो नुभयतोपर्यु
प स्रुक्वेति [illegible]तो स्रुक्त्रामंथिनो जुहुतो वषट्कृते सति। साप्रथमास
क्तितिरित्यनेन मंत्रेण प्रथमं अध्वर्युः स्रुक्रं जुहोति तमध्वर्यु अनेनै
वसा प्रथमे मंत्रेण प्रतिप्रस्थाता मंथिनं जुहोति तौ वै पुरस्तात्तिष्ठं
तौ जुहुतः तौ वै वषट्कृते मंतौ मंत्रेण हव्यैते स जुहोति सा प्रथमेत्या
दि क्लृप्तत्वात्॥ चमसाध्वर्यवश्च चकारेणात मनुजुहुयुरित्याज्ञष्य

पं ८ क्तू

ते । तं प्रतिप्रस्थातारमनु चमसाध्वर्यवश्च[illegible]हस्तोऽपि प्राङ्मुखा आश्वामसैः
यु:२ सोमं जुहुयुः । वषट्कृते ध्वर्युर्जुहोतीति तदनु प्रतिप्रस्थाता तदनु चमसा
ध्वर्यव इति स्फुलः । तं ध्वर्यो हुतमनु प्रतिप्रस्थाता जुहोतीति वचनात् ।
तस्य प्रतिप्रस्थात्रा हुतमनु च चमसाध्वर्यवो जुह्वतीति । अत्र चेदमिन्द्राय इति स
कृ५ वैधानां वषट्[illegible]ते स्यागः । इदमग्नय इत्यनुवषट्[illegible]ते । इति । तथा च मान
वधानां च[illegible]श्वमसैश्च रतिप्रस्थाचौ अनु काममंत्रिभ्यामिति । अनुवषट्का
रे स्व वहोमः प्रथमध्वर्योः तमनु प्रतिप्रस्थाताचुः । तमनु चमसाध्वर्यूणां
इति । चमसाध्वर्यूणां च विशेषः । चमसाध्वर्यवुश्चा आवर्तास्त्रिस्वकमस्य
होमाय गच्छेयुः । तथा च काठके अनूयच्छंत चमसाना आवहेति
तथा ब्रह्मा दृहो दयजमान चमसानां ध्वर्यजतिस दृत्तरे यांधि
हुतान्यदोहरंतिस कुलान्द्विर्ध्वर्य जत्या आवं प्रशास्तर्यजेति प्रशास्त्रः ।
संप्रेष्यो ब्रह्मन्यजेति ब्राह्मणाच्छंसिनः पोतर्यजेति नेष्टुरग्नीध यजेत्यस्मी
ध्रस्तास्मदाहरत्स्य पाऽग्नीदित्तु स्वाहिष्टे वर्लन्स भ हापत इति ।। मानवे ।
मध्यन्तः कारिणां चमसाध्वर्यवो वषट्कृतानुवषट्कृते जुह्वति होत्र

श्व

दे.भ०१ ५६ कारां चमसाध्वर्यवः सकृद्धुतां चमसानिति। चमसाध्वर्यवोपि दशैव भवंति च
मसानां दशत्वात्। अत्रैनं नवा चमसेऽध्वर्युरिव कुर्वीतेति चमसाध्वर्यवः
तत। अथाप्यापते ध्वर्यो। अध्वर्युरेव चमसान् जुहुयात् आयते तु चमसा
ध्वर्यव इति पिरमति।। प्रेष्यति च प्रैतु होतुश्चमसः प्र ब्रह्मणः प्रोद्गा द्रा ७
58 तॄणां प्र यजमानस्य प्रयंतु सदस्यानां होत्राणां चमसाध्वर्यवनुपा
वर्तध्वं शुक्रस्याभ्युन्नयध्वमिति च शाब्दाध्वर्युर्होमानंतरमेव प्रेष्य
ति प्रैतु होतुश्चमस इत्यादि। प्रैतु होतुः संबंधी चमसः। न हि चमसो
प्रणीयमानः प्रैति। तेनायं चमसाध्वर्युः प्रेष्यते। प्रणाय होतु[illegible]श्च
मसमिति। एवं प्रब्रह्मणः इत्यादीनामपि द्रष्टव्यं प्रो[illegible]द्गातॄणामिति। द्रा
यद्यप्येकोऽनुस्वद्गाता। तथापि बहुवचनात्तत्रोपि संनिहिताः स्तो
त्रकारिणोभक्त्या पितारो गम्यंते। प्रयंतु सदस्यानामिति सर्वेषामेवा
नुवादः। होत्रादीनां सदस्यभवानां संबंधिनश्चमसाः। प्रयंतु। अत्रत्या
आप्यावसानं कर्तव्यं। होतॄणां प्रशास्त्रादीनां चमसाध्वर्यवः स्वयं गंतु
पावर्तध्वं चमसैः सहाभ्युक्तस्य द्रोणकलशस्थ सोमस्याभ्युन्नयध्वं अभि राम ५६

मुख्यं धृतानेकचमसान्नाय यद्यपि समाख्यानादुन्नेतुरुन्नयनं। तथाप्यसमा
देवप्रैषविशेषवचनाच्चमसाध्वर्यवएवोन्नयेयुः॥ आगम्यप्रतिप्रस्था
ताशेषस्य शुक्रपात्रेऽवनयति। आगम्यपूर्वदेशाद्धुभयोरागमनानंतरं
प्रतिप्रस्थातामंथिशेषं शुक्रपात्रेऽवनयति निनयति। यद्येसप्रति
प्रस्थाताध्वर्योः पात्रे स्वशेषमवनयतीति श्रुतत्वात्॥ तथा सहो
न्नचमसेतं मंथिशेषमभिमंथुः कशेषं सोध्वर्युर्होतृचमसेवनय
तिमन्त्रायेतिश्रुतेः॥ पंचसून्नयंति बहुवचनाद्येचमसाध्वर्यवः प्रे
षितोऽहोत्राशांचमसाध्वर्यवउपावर्तंध्वं सुकस्याभ्युन्नयध्वमिति
श्रुतस्तेचमसाध्वर्यवएवद्वोराणांकलशात्स्वचमसे सुसोममु
न्नयंति। अथयहोत्राणांचमसानभ्युन्नयंतीति श्रुतेः॥ नानाभ्याव्या
भ्याप्रेष्यतिनोमयाहंयजतेतिप्रशास्त्रादीन्। तां श्चमसानध्वर्यु
न भिः पुष्पहन्नीतां श्चमसानादायहस्ते गृहीत्वाभ्याव्याभ्याव्यनाम
याहंप्रशास्तर्यजेसवं प्रशास्त्रादीनां नामग्रहीत्वा गृहीत्वाप्रशास्त्रा
दीन ध्वर्युः प्रेष्यति। वरणाक्रमेणायेवं क्रमेणाहोत्र नामग्रहणांते

द०भ०६
५७

57

वन्ताः। ब्राह्मणाच्छंसिन्यजेत्येवं प्रातसेवना। ब्राह्मण्यजेति ब्राह्मणाच्छं
सिनं। ब्रह्मन्यजेत्येवं ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रेष्यति। वचनात्। अग्रपहोत्राः
संयाज्यन्तीति श्रुतेः। ततः पोत्रचमसमादाय पोतर्यजेति ष्टच नेः ३
मसमादाय नेष्टर्यजेति। आग्नीध्रचमसमादायाग्नीद्यजेति सर्वेषां
प्रशास्त्रादिचमसानां वषट्कारेऽनुवषट्कारे च होमः। तत्र प्रशास्ता
मित्रावरुणौ यजति। तत्रेदं मित्रावरुणाभ्यां इति त्यागः। ब्राह्मणा
च्छंसी चेन्द्रं यजति इदमिन्द्राय इति त्यागः। इदं मरुद्भ्य इति पो
तुः। इदं त्वष्ट्रे इति नेष्टुः इदमग्नय इत्याग्नीध्रः। इदमग्नय इति सर्वे
त्रानुवषट्कारेषु वषट्कारानुवषट्कारयोर्हुत्वा सदसि चमसप्र
स्थापनं प्रथमं हुत्वोन्नमं वाचं पल्लिति जपति। प्रथमं प्रशा
स्तृचमसं हुत्वा रंपंतु होत्रा इत्यमुं मंत्रमध्वर्युर्जपति। अथ ध्रुवे
त्तममाग्नीध्रचमसं हुत्वा रंपल्लिति जपति। सप्रथमायां वा हो
त्रायामित्यायामुत्तमायां वानुमंत्रयते रंपल्लिति श्रुतत्वात्॥
होतारं प्रत्युपसीदत्वयाग्नीदिति। ततोऽध्वर्युरग्नीध्रचमसहस्तए राम
५७

वसहस्यागत्यायाऽग्नीदिति मंत्रेणाधुस्य मुखो होतारमुपसीदति
होतः समीपे पुरस्य मुखमनुप्रविशति। अथैतस्य पुरस्य उपविशास
याऽग्नीदिति क्रतत्वात्। अनेन होता संबोध्यते। अग्नीदग्यादत्रा
ग्नीध्रवृष्ठवानपत्नैकार्ये ह्वि देवस्य भक्षणादिति वक्ष्यथं:
ह्विदेवस्याऽनन्यति अस्ति [illegible] मित्रो होतुरपि भक्षः तत
पूर्वपदमाह॥ पूर्वं प्रथमचोदनात्। स चाध्वर्युः पूर्वं होतुर्भक्षयति
उतः प्रथमचोदनात्। प्रथमं हि होमानंतरं तस्य भक्षश्चोद्यते विधीयते।
अग्नौ हुत्वाथ भक्षयतीति। न चाध्वर्योर्मन्त्र एव नास्ति उतः पूर्वं त्व
साशंका भक्षणे हेतुमाह॥ होमाभिषवकारी भक्षयेदिति श्रुतेः।
होमाभिषवकारी भक्षयेदिति येन होमाभिषवौ कृतौ स हुत्वाशेषं भक्ष
येदित्यस्यार्थस्य श्रुतत्वात् तथाहि हविर्धाने ग्रावभिरभिषुत्याहव
नीये हुत्वा प्रत्यंचः परेत्य सदसि भक्षान् भक्षयंति। अत्र हविर्धाने भिषवो
वाक्यांतरप्राप्त एवानूद्यते। यदाहवनीये जुह्वतीति होमश्चानूद्यते स्मात्सद
स्मिन् भक्षयंतीति सदसि भक्षणं च। अथ [illegible] गामनेन [illegible] होमा

ततोऽध्वर्युर्द्विदेवत्यानैन्द्रवायवादीन् भक्षयति॥ इदानीमिदं विचार्यते॥ किमध्व[illegible] पूर्वं भक्षयति॥ उत होतेति॥ ९०॥ न्युरि:॥

युं:

द०भ०८ ५८ भिषवनिमित्तो भक्षो भवतीत्येतदत्र विधीयते। अतश्च होमाभिषवकारिणो
भक्षो न भवति। अभिषुत्य हुत्वा भक्षयतीत्यनेन होमाभिषवकारिणोर्होमानं
तरं प्रथ[redacted]।
58 [redacted]मो भक्षो ऽवगम्यते। संनिधानाच्च होमा स्यो ४
नंतरं सोमो ऽध्वर्योः संनिहितः सहस्थत्वात्। होतुस्तु विप्रकृष्टः। अतो ऽध्व
१ र्योः पूर्वमेव भक्षयतीति प्राप्ते सिद्धांतमाह॥ होता वा वचनमंत्रवर्ण[illegible]कार र्ण
णाभ्यां। वाशब्दः पूर्वपक्षनिरासार्थः। होता वा पूर्वो भक्षयति। कुतः। वचना
त् वषट्कर्तुः प्रथमो भक्षयतीति श्रुतिवाक्यादित्यर्थः। किंच। मंत्रवर्णा
च्च आवाराः स्तूयंते होतुश्चित् पूर्वे हविरद्यमाशतेति। विच्छब्दे चापि श
ब्दार्थे आवाराविदंति। किं च यं होतुरपि पूर्वे हविरद्यमाशत। अशित
वंतः एतच्च तदेवोपपद्यते यदा होतुः प्रथमं भक्षो भवतीति। किंच। का
रणाच्च भक्षाकारणामपि च वषट्कार इत्ययं होतुः पूर्वं पश्चादध्वर्योर्भक्षयं
वषट्कृत्य जुहोतीति वषट्कारानंतरं होमविधानात्। ननु च भक्षाकारणम राम
ध्वर्योः पूर्वतरं विद्यते अभिषवः। तेनाध्वर्योरेव पूर्वं भक्षः स्यान्न होतुरिति ५८

चेत्। मैवं। नह्यभिषवस्य वषट्कार एव भक्षणाकारणं किंतु होमस्याभिषवश्चैव ए-
तौ समस्तावेव कुतः एकवाक्यत्वात्। अभिषुत्येतद्वाक्यमपरिप्राप्तं हुत्वा
भक्षयंतीत्यत्र परिसमाप्यते। तस्मादनयोर्होमाभिषवयोः समुदितयो-
र्नैव प्रतिनिमित्तभावो नैकैकस्येति। अतोऽभिषवे सर्वे संजातेऽपि होमस्या-
संजातत्वेन निमित्तस्यानिष्पन्नत्वाद्युक्तं होतुः पूर्वकं न भक्षणं। तत्कारणस्य
वषट्कारस्य होमात्पूर्वं संजातत्वात्। अतो होतुरेव सर्वे भक्षा इति जैमि-
नेः सिद्धान्तः। इमं सिद्धान्तं सर्वं पक्षी कृत्वाचार्यः स्वमतेन सिद्धान्तमाह॥
नाध्वर्युः समभिव्याहारात्। होता प्रथमो भक्षयतीति यदुक्तं तन्न। किं-
तु। अध्वर्युरेव सर्वेभ्यः प्रथमं भक्षयति कुतः समभिव्याहारात्। तत्रात एभि-
पद्याभिषुत्याग्नौ जुहोति तदग्रावमलं दधात्यथ भक्षयतीति अत्रा-
प्यध्वर्योर्विधीयते। स च प्राप्तः अन्यत्सर्वं प्राप्तमेवानूद्यते इति
नात्रार्थशब्देनानंतर्यं वा विना होमानंतरमध्वर्योर्भक्षो विधीयते अतो-
ध्वर्योः सर्वाभक्षः। ननूक्तं वचनान्मत्रवस्मीच्वे होता सर्वं भक्षयतीति
तत्र परिहारमाह॥ मन्त्राणां चाविधानात्। चकारो वैनस्य समुच्चया-

दे०म०९
५१

र्थः। मंत्राणामविधायकत्वात्। अविधायकत्वान्न हि विधायका मंत्राः चकाराद्ब्राह्म

णस्याप्यविधायकत्वात्। कथं वचनस्याविधायकत्वमिति चेत्। वचनस्य

सौम्ये त्वरा विधिपरत्वात्। अतस्तस्यार्थवादः तथाहि सोम्यं चरुं वषट्कर्त्रे

हरेद् वषट्कर्ता हि प्रथमः सर्वं भक्षयतीत्यनुवादोयं न त्वनुवादस्य

प्राप्तिः सर्वकर्त्ता त्वतो न प्राप्तिरिति चेत्। अस्ति समाख्या भक्षापि त्वयाहो

59 तुः सर्वं भक्षप्राप्तिः। न त्वं हि वषट्कर्त्रा सर्वं हुतमिति सामर्थ्यादिति। यद्यो त्वं श्रु ६

कारणादिति वषट्कारस्य सप्तकारणस्य प्रथमभावित्वाद्धोतुः सर्वं भ

क्ष इति तत्त्वस्य चर्चा।। कारणस्य च समसत्त्वता समं हि कारणमुभयोः तु ७

समकालमित्यर्थः। तस्मादुत्सृज्य वषट्कारेणाजुहुयाद्ब्रह्म तुल्यं वेति।।

अतः समकालत्वात्कारणस्योभयोः पक्षयोः समत्वं। अतस्तदेकस्या

पि पक्षस्य निर्धारकं न भवति। तेन प्रागुक्तकारणाभ्यां धर्योरिव प्रथम

भक्ष इति कात्यायनाचार्यसिद्धान्तः। केचित्तु जैमिनिसिद्धान्ताविरोधायैतेषां

सूत्राणामपरां व्याख्यां कुर्वन्ति। नार्थः सर्वो भक्षयतीति यत्केचिदुच्यते त राम

न्न सिध्यते। कुतः सर्वेषांतादेववक्तव्यमिति हेतोः। अस्ति हि हेतुः सर्वभ ५९

ग्रं२ दु

होवचनात्। वषट्कर्तुः प्रथमं भक्ष इति। नन्वध्वर्योरप्यस्ति वचनं। नैवं तत्प्रियथो
ध्वर्तोदीक्षितः स्यादित्यादिना यजमानपरं। अतश्च वचनाद्धोतुरेव प्रथमभक्षः
किमिति वषट्करोतीति वचनं। तस्य सर्वेभ्यो बलीयस्त्वादिति। यद्यपीमं त्राविधायका
न भवंति तथापि प्रमाणांतरसिद्धस्य हेतुः प्राथम्यस्य द्योतका भवंत्येव।
तस्माद्धोतुरेव प्रथमभक्ष इति सिद्धांतः। एवं व्याख्यायमाने जैमिनिसिद्धा
ते विरोधो न भवति। परं तु सूत्राण्यं जस्येन व्याख्यातानि न भवंति। अध्व
र्युरेव प्रथमो भक्षयतीति कर्काचार्याणां याज्ञिकानां च सिद्धांतः। पितृभ
स्याचार्यस्तूभयथा सूत्राणि व्याख्यातवानस्ति।। अथ यदि देवत्यभक्षणप्रका
रमाह। ऐंद्रवायवं प्रतिगृह्णातीत्युवसुः पुरूवसुरिति। अध्वर्युर्होत्रे समर्प्यित
मैंद्रवायवं ग्रहं भक्षणार्थं प्रतिगृह्णाति। एतुवसुः पुरूवसुरिति मंत्रेणाभ्य
हारि हुत्वा हुत्वा तदानीमेव अगस्त्यहोत्रे समर्पितास्तीति न प्रतिगृह्णातीति स
मर्पणसर्वं मानदन्यपरोगां विधीयते। होतृभक्षणांवादिवीजु आरणासो
मस्य रष्यनुमत प्राणेन त्वाहेति। अध्वर्युरैंद्रवायवस्य भक्षणं होतृकल
रोति वागदेवीत्यादिना मंत्रेणाहोरवस्यति होतृशास्त्रेति देशाय। तेनैंद्रवा

© Dharmartha Trust J&K. Digitized by eGangotri

ई०भ०९ ६० एवं प्रतिगृह्य होतारमुपहूयंतमुखस्य डीकपिलालस्य द्विर्भक्षणं कर्तव्यं। द्वि
र्भक्षस्य मात्रां शेषावनयनमिति। पात्रे शेषं वै तेन भक्षणं कारणांतरानुपदेशा
त्। अपूर्वचार्यं नाम। ग्रहप्रतिग्रहणानुपह्वः डीकनं। भक्षणां। गाच्चालभनं॥
ततो होतुर्भक्षः पुनर्मंत्रेण प्रतिगृह्योपहूयाध्वर्योः सर्वं व भक्षः। ततो होत्रा पु
नर्भक्षितेनुभयोर्द्विर्द्विः शेषावनयनं। ततः पुरोडाशमात्रां प्रक्षिप्य निधान
मिति। सर्वसंमतश्चायं नाम इत्ययमेवानुष्ठेयः। अस्य भक्षमंत्रस्य सर्वसो
मभक्षेषु अतिदेशं करोति॥ एवं हि सर्वेषु सोमानां भक्षणा सर्वत्र ग्रह
चमसादेः सोमानां भक्षणमेवं करोति अनेनैव वाग्देवीति मंत्रेणास्यार्थः
वचनादन्यत। वचनादन्यत मंत्रांतरं भक्षणे भवति। यथाश्वो[illegible]इतिया पे ६
व५ ग्रमहाव्रतीयादौ इश्वसंमडेयेवं चेस्तिनुपमायं लिख्यादिभिर्विशेषैर्विहि
तैरयं सामान्यविहितो बाध्यते॥ भक्षेहिमेति वा यथालिंगं वा विकल्पो भक्षे
हिमेत्यनेन वाऽनुवाकेन शाखांतरपठितेन यथालिंगग्रहचमसादीन्भ
क्षयेत्। यस्मिन्मंत्रे यस्य ग्रहस्य चमसस्य वा लिंगं तेन तं भक्षयेत्। नन्वास्मि
न्लिंगेन नाशंसान् इतरलिंगेनेतराणीति शाखांतरात्॥ एवमितरो प्रति एम ६०

मंत्रमैमेतुवसुर्विदद्वसुरेवसुः संयद्वसुरिति। इतरौ मे त्रावरुणाश्विनो हो
नौ२ त्रा समर्पि[illegible] यथा क्रमं मैत्रुवसुर्वि[illegible]द्वसुरेवसुः संयद्वसुरित्याभ्यां मं
त्राभ्यां हो[illegible] सकाशात्प्रतिगृह्य स्वमिति होतृचम[illegible] देवभक्षणं तयोः करोति।
तन्त्रैवं मे त्रावरुणां विदद्वसुरिति प्रतिगृह्य होतारमुपहूयस्व त्रु यो[illegible]कपिला
वाग्देवीति भक्षयित्वा गत्वा लभं च त्वा होतृभक्षणानंतरं होतृचमसे शेषम
वनयेति। तत्रैतं श्विनं संयद्वसुरिति प्रतिगृह्य शिरः पर्याहृत्यावेक्ष्य प्रति
पर्याहृत्यावेक्ष्य होतारमुपहूय वाग्देवीति भक्षयित्वागात्रेणावालभ्य हो
तृभक्षणानंतरं होतृचमसे शेषमवनयेदिति। भक्षणमौ[illegible]षु लेपनमात्र त्रौ ७
मव घ्राणं वा होतृवदतिदेशाद्वा। तथा च शांखायनः लिंपन्त्वैवावाजिघ्रेद
त्वे५ श्विदेवं[illegible]षु चेति। अपतु याजे कुष्टि देवलेषु चैवं। अन्यत्र यानमेव॥
शेषं ठं वठं होतृचमसेवनयति। भक्षणानंतरं त्रयाणामपि द्विदेवत्यानां हो
तृचमसे ध्वर्युः शेषमवनयति। शेषं शेषमिति वी[illegible]करणात्प्रति ग्रहं प्रति भक्ष
णां शेषावनयनं भक्षयणानंतरं शेषावनयनौ वाक्यहणां हस्तात्प्रसज्ञे
नं कार्यमित्यपि होतृवदतिदेशाल्लभ्यते॥ पुरोडाशमात्रं मे इडवायवे प्रा

दे०भ०दे
६१

स्येति। होतृचमसे शंयावनयनानंतरमैंद्रवायवे पात्रे पुरोडाशस्य मात्रां सूक्ष्म
खंडं तूष्णीं प्रास्यति पात्रमध्ये प्रक्षिपति अस्तु। अत्र मानवैः शेषः। नानव धाया
वसु[illegible]जेदैंद्रवायवे पुरोडाशखंडं गलैमैत्रावरुणे पयस्यां धाना आश्विने इति।
पयस्यां मैत्रावरुणो मैत्रावरुणपात्रे पयस्यां प्रक्षिपेत्॥ आश्विने धानाः॥
आश्विनपात्रे धानाः प्रास्यति प्रक्षिपति। एते वंद्यपुरोडाशपयस्या धानानां स
वनीयवागणि धानांवारस्तु ब्राह्मणं अन्ये यं वेति प्रागुक्तं पुरोडाशपयस्या
धाना सुवेछन्निति॥ तानि प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे [illegible] स्य हविर्धानस्योत्तरेव
र्त्मे निनिदधाति। तानि द्विदेवत्यपात्राणि प्रतिप्रस्थाता सादसोग्निध्रकाश्य
हविर्धानमध्ये गलाद्दक्षिणस्य हविर्धानस्योत्तरेवर्त्मनि [illegible] नुत्तरच्चकमार्गे
प्रसवसंस्थायास्येव निदधाति सादयेति॥ इडामादधाति। ततोध्वर्युर्होत्रेड
मादधाति। संहितं वेमेवं होतृधिष्ण्यमग्निहिता होतृधि[illegible]ष्णे पुरोडाशान्नि
दधाति निरवत्तां वेडामिति इदानीं तत आदाय होत्रे समर्प्य इडां होत्रे
प्रदायाविसर्जं दक्षिणातिक्रामती [illegible]पादिकेकर्म प्रवर्तितवल्करेतोत्पर्थः
प्रदक्षिणावर्तेनं लक्त्रं न भवति क्वया यामा वातधि ष्ण्यमिवायाध्वर्यो

राम
६१

रितिप्रतिषेधाच्च॥ चमसा[illegible]ध्वर्यो घ्नंति। बहु वचनाच्चमसाध्वर्यवः। च
मसिनोवाहोतृचमस[illegible]सोमेरभंत इति च शांखायनेनोक्तं॥ ११ इहतोमिदं
ते३ विचार्य[illegible] किंवातिम याग्येय थोक्तमेवसूक्तवाकांते शंयोर्वाकांते वाकर्त्तव्यं॥ अ
थवेडांत इतितदर्थं च पुनरिदंविचार्यते किं सवनीयपुरोडाशा तंत्रस्य प्रयोज
कावुतप्रासंगिका किंवातः। यदितंत्रस्यप्रयोजकास्ततो यथोक्तमेवसूक्तवाकां
तेशंयोर्वाकांतेवावाजिनयाग इति [illegible] यदिप्रासंगिकास्तदेडांतएवेति। किंतावत्प्रा
प्तं सूक्तवाकांते शंयोर्वाकांतेवावाजिनयाग इति। कुतः यतः सवनीयपुरो
डाशाअपितंत्रस्यप्रयोजकाः सवनीयपशुना सवनीयपुरोडाशेश्वतंत्र
स्यप्रयुक्तत्वात्। कथमुभयप्रयुक्तत्वंतुल्यकालत्वात् अनुसवनंसवनी
येन पशुना चरंत्यनुसवनं सवनीयैः पुरोडाशैश्चरंतीतिसमानकालत्वमु
भयोः श्रवणात्साधारणं तंत्रं अतः सवनीयानामपितंत्रस्य प्रयोजकत्वा
द्यथोक्तमेवसूक्तवाकांते शंयोर्वाकांतेवावाजिनयाग इति पूर्वः पक्षः॥ सिद्धां
तमाह॥ मार्जितेवाजिनेनचरंति। सूक्तवाकशंयोर्वाकयोरन्यार्थत्वात्। मा
र्जिनेसवनीयपुरोडाशानामिडामार्जनांते हुतेवाजिनेनचरंत्याध्वर्यादयः। वाजि

इ०भ०द
६२

नयागमनुतिष्ठतीत्यर्थः कुलःसूक्तवाकशंयो[illegible]रन्यार्थत्वात्। यतः सूक्तवाक
शंयोर्वाकावन्यार्थौ सवनीयपश्वर्थौ। सवनीयपुरोडाशाः प्रसंगिफाः पशुतंत्रम
ध्येविधानात् नस्तेत्स्र्मंगानि यः यत्क्रियते। या निवमस्यायाश्च्रंगानि तेषामेव त्र
मंसूक्तवाकांते शंयोर्वाकांते वा वाजिनचरणामिति अतः सूक्तवाकशंयोर्वाकयोः
पयस्यासंबंधिनोरभावान्मार्जनांत एव वाजिनयागः प्रो[illegible]ति वाजिनेयहणां स प्रो १
र्वेषां प्रतिपत्तिकर्मत्वं भागप्ररीता विमोकादीनामुपलक्षणार्थत्वात् सर्वो
णयपि मार्जनांते कर्तव्यानि ततश्च मार्जनानंतरं भागपरिहरणांभक्षांतो वाजिन
यागः दक्षिणाग्नौ केवलापि पत्नी पत्नु तिः। प्ररीता मोकारः हृत्स्व भागो भाग वि ७
वे हरणं भागप्राशमिति। ननु नैवात्र सवनीयपुरोडाशानां पशुतंत्र ध्येविधा
नं तुल्यकालत्वादस्मुक्तं। तस्माद्यथोक्तं वाजिनचरणामित्याद्येप कृते न्यूहे।।
यथोक्तं वा प्रसंगात्। यथोक्तं वाजिनचरणं स्यात्। यघयमप्रसंगः अप्रसं
गाद्धेतो स्यात्। स्यप्र स्तप्रसंगः तं त्रमध्ये विधानात्। यदुक्तं तुल्यचोदने इति
।गुणार्थत्वात् चोदनौ नोत्पत्तिचोदनौ। अनुसवनं सवनीयैः पुरोडाशैश्चरं
ति सवने चरंतीत्यर्थः अनुसवनं सवनीये नपशुनाचरंति वर्यपात्प्रातः स राम
६२

सवने १

वनेचरंतिपुरोडाशेनमाध्यंदिने ऽर्धं जैस्तृतीयसवने रूपं गविहारार्थे मेतद्वच
नं। अपराह्णे चैवं चोक्त्वाग्निः। तांसंप्रबोधयंतिते पशुपस्य यःश्याग्नी ध्रमुपसमा
यंतित आज्यानिमस्त्तेऽग्नौ हीत्वाज्यान्यायींत्वा साघाज्यान्यघाराजानमुपा
वहरतीत्यासाधितेषु पाध्रुके घाज्येषु सोमपा चयोजनकाले सवनीयपु
रोडाशा श्वोघंले च अतस्तं च मध्ये विधानात्स्वासंगिक इति सिद्धं ॥ होतृचम
सेनसोमंभक्षयतः इडामुपहूतस्याभक्षणार्थ्यायजमानाः सवनप्राध्येनां को
ति।ततो ध्रुव प्रतिप्रस्थातारो होतृचमसेनकारणाभूतेन सोमं भक्ष तत्राध्व यतः७
र्युः शुक्र ग्रहशेषं होमाभिषवनिमित्तं भक्षयति होतारं प्रतिप्रस्थातारं च यथा
सू६ [illegible] प्रतिप्रस्थाता च मंथिग्रहशेषं होमाभिषवनिमित्तं भक्षयती अध्वर्युहो
तारं च यथा। वाग्देवी भक्षणामंत्रः। होतृपित सिंधुममसे शुक्रमंथिलोतृचम
सवषट्कारनिमित्तं तं त्रैणाभक्षयति। क्रमेणावानसोमेनोच्छिष्टा भवंती
न्ने२ ति स्मरणान्नैव चमसेन सर्वे पिभक्षयंति होतृचमस इति समाख्यानात्
ततो होता ब्रह्म यजमानचमसयोस्तोयषट्वावषट्कारनिमित्तं भक्षयति। त
तो होतृप्रशास्तृब्राह्मणाछंसिपोतृनेष्टृअग्नीध्र चमसेष्वपि वषट्कारनिमित्तं

स्त्रा

दे०म०८ ६३

भक्षयति प्रशास्त्रादीनामध्वर्युं च पश्चात् । ततो होता स्वचमसे समाख्यानिमित्तं
भक्षयति अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं च पश्चात् । ततो यजमानो स्वचमसे समाख्या
निमित्तं भक्षयतो होतारं पश्चात् । तस्मादुद्गातृचमसं नान्यो भक्षयेदिति उद्गा
तृचमसं च यदुद्गातृप्रस्तोतृप्रतिहर्तार एव भक्षयंति । नान्यः कश्चित् । ततः
प्रशास्त्रादयः स्वस्वचमसे प्रास्थितयागनिमित्तं होतारमध्वर्युं च पश्चात् समा
ख्यानिमित्तं भक्षयंति । ततः पुनरप्युन्नीतेषु प्रशास्त्रादिचमसेषु पंचस्व
ध्वर्युः होतारं प्रशास्त्रादींश्च पश्चात् होमाभिषवनिमित्तं भक्षयति । प्रशास्त्रा म
यश्च होतारमध्वर्युं च पश्चात् स्वस्वचमसे वषट्कारनिमित्तं भक्षयंति । ततः
पुनरप्येवमेव पश्चात् समाख्यानिमित्तं च भक्षयंति । तथा च श्रीमत्सिद्धांतं २
तथार्जिकेरिदयं षभ्दुत्ताहोतृचमसे द्वौ स्तो ब्रह्मस्तु न्वतोऽनुद्गातृगणात्रयः दै
स्वस्व पंच च पंचपंचत्रिवृति ।। हिन्वमेगात्राणि ।। शिवः शिवो मे सप्तऋषी
नुपतिष्ठस्वा ... मेनाभेः सोमेवाङ्गाभिमन्तिगाइति गात्राणि समर्धं स्प च
र्शते । सर्वभक्षेषु भक्षणानंतरं हिन्व मइति मंत्रेण गात्राणि शिरः प्रभृति
पादांतानि स्वान्यंगानि संस्पृशंते भक्षयितारः ।। आप्यायस्वेति द्वाभ्यां चम राम

६३

पर्वे

सानालभंते। भक्षणानंतरं सर्वे चमसिनः आप्यायस्वेति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां स्वस्व
चमसानालभंते। भक्षपिता चमसानाप्याययेपुरिति शाखांतरात्। आप्या
यनलिंगेन मंत्रेणाभिमर्शनमाप्यायनमितिकथ्यते। सोमं वासिंचंतेति मंत्रे
णासंभवात्। वाशब्दः पक्षव्यावृत्तौ। आप्यायस्वेति द्वाभ्यां मंत्राभ्यां चौसि म
नः स्वस्वचमसेषु सोमं वासिंचंति। कुतः मंत्रेणाप्यायनस्यासंभवात्। आ
प्यायनं वा शरीरवर्द्धनमुच्यते। तच्च मंत्रेण न संभवति। अतः आभ्यां मंत्रा
भ्यां चमसेषु सोमसेकमेव चमसिनः कुर्युः। स च सोमः पूतभृतः। सका
शादानेयः। तस्य सर्वार्थत्वात्॥ अथ सर्वे भक्षांस्तान् दक्षिणस्य हविर्धानस्य
पश्चाद्दंतं निदधाति चमसान् अधः। ततश्च चमसाध्वर्यवस्तान् सर्वे भक्षांस
शेषानेव पूताप्यायनानन्तरं चमसादिनेव चमसान् हविर्धानमध्ये दक्षिणा
स्य हविर्धानस्य पश्चाद्दंतं च दंतस्य पश्चादधोभूमौ प्राग्ग्रानुदक्संस्थान्नि
प दधाति संस्थापयंति॥ ते नाराशंसाः आवैश्वदेवात्। ते चमसा नाराशंस सं
ज्ञा भवंति आवैश्वदेवात्। बृहस्पतिर्वैश्वदेवं गृह्णाति शुक्रपात्रेणेति ताव
त्पर्यंतमित्यर्थः। संज्ञाकरणं नाराशंसानां चकंपनमित्येवमादौ संव्यव

रे०म०१
६४
64

हारायों । अत एव यज्ञपार्श्वेनु क्रां मरुत्वतीयि मालेंदू रेंघा मैवे ब्रुदे वयोः ना
राशंसाः प्रकथ्यंते यहे घेते सुपंचा स्विति । अथ यच्छविर्धानयो र्नराशंसाः सा
सीदंतीति श्रुतिः ।। पुरोडाशशकलमादाय समुपहूताः स्मा इत्युक्त्वोत्तिष्ठ हू
ति । पुरोडाशशकलमादायाब्रूयुः स्ममुपहूता इत्येवं नुक्त्वोत्तिष्ठतिहो
तुरग्रत ऊर्ध्वाभवत्यच्छावाकं प्रतिगमना[illegible]हविर्धानेमाध्ये च मसनिधा प
नानंतरमेतत्कर्तव्यं । भ हृापिलास मुपहूतास्म इत्युक्त्वोत्तिष्ठतिपुरो
डाशशकलमादायेति श्रुतत्वात् ।। अच्छावाकायैनत्प्रयच्छन्ना होवाकदस्व
ब्रु यंतेवा घमिति । ततः सदसोति क्रम्यसदसः पुरस्तात्स्वाधिष्ण्यस्य पुरस्ता
दुपविष्टस्याच्छावाकस्य समीपमागत्य तेन पुरोडाशकलमच्छावाकायप्र
वा यच्छन्नच्छावाकं प्रत्याह अच्छावाक वदस्व यत्ते वाद्यमित्येवं ब्रुवीतीतच
चैत दुपसन्नो च्छावाको न्याहत दस्मै पुरोडाशशकलं पाराणवाद धदाहाच्छा
वाक वदयस्यंते वाद्यमिति श्रुतत्वात् । ततोच्छावाकोच्छावो अग्निमवसर
त्याहिकं वदति । अध्वर्युस्त चसमी यराचो प विशति । तथा चमानवे नुपवि
श्यपयच्छावाको यथा स्वं धिष्ण्यां बहिःसद इति ।। आश्वलायनसूत्रे । एत स्मि एम

६४

न्कालेप्रपद्याच्छावाकनुन्नरेणाग्नीध्रीयंयतिवृज्यहविर्धानेणसदऽस्मिनोधिष्ण्यदेशेउपवि
शेत्सुरोऽशवगर्त्तप्रत्नमित्तामिवोयम्याच्छावाकवदखेसुन्तऽति।सुपोऽस्मानिति
क्रुवतिहोतारमाहोपलवमयंब्राह्मणऽच्छतेतद्धोतरुपकापस्वेति।ततोच्छावाकेनुपो
ऽस्मान्ब्राह्मणाध्वर्यधं।इत्येवंक्रुवतिपठमानेसत्यध्वर्युहोता।रंप्रत्याहनुपलवमयंब्रा
ह्मणाऽच्छतेतद्धोतरुपकयस्वेत्येवं॥सुपहूतनुन्नीयमानानुवाचयति।होताच्छावा
केनुपहूतेसत्यध्वर्युरुन्नीयमानायानुब्रूहीत्येवमच्छावाकंप्रेष्यति॥अच्छावा
वाचमससमुन्नयति।ततोच्छावाकस्यचमसाध्वर्युर्द्रोणाकलशादच्छावाकचमस
मुन्नयति।सुभयतंशुक्रमच्छावाकचमससमुन्नयतीतिमानवोतेनद्रोणाकलशा
दुपस्तारः।हतभक्तोमध्येसुन्नयनं।पुनर्द्रोणाकलशादभिघारणमित्येवं कर्त्त
व्यं॥होत्राचमसवसर्वमानिर्धायाकला॥वर्त्तमानांकुर्यादितिशवत्तस्याच्छा
वाकचमसस्यहोत्राचमसवसर्वेकर्मकुर्यादानिधानात्दक्षिणस्यहविर्धानस्य
पश्चादन्तेनिधानंयावत।ततश्चैवद्रोणाकलशाच्चमसाध्वर्योरुन्नयनं।ततश्चा
ध्वर्यास्त्वंपलितिजयः।अच्छावाकचमसंगृहीत्वाप्राप्याच्छावाकयजेतिप्रैषः॥
वषट्काराणुवषट्कारयोर्होमः।अनुत्रवान्त्पलितिजयः।अच्छावाकसमीपेग

देवमन्द
६५

स्यास दसोबहिरेवा च्छावाकं प्रत्याध्वर्युरिमां मिथवत्निमि त्रोभ इत्यः। अच्छावाकस्या
प्य ध्वर्युं प्रत्यवबद्धारं समाख्या मिमित्रोभ सो। ततो च्छावाकस्य चमसाप्यायनां
चमसाध्वर्युर्हविर्द्धानमध्येने अग्नेग्नेमसयोम ध्येनि धानं॥ सर्वमाग्नीध्रादतः
अतः परं सर्वं शुचमससंबंधिकार्यं प्रथमच्छावाकचमस आग्नीध्रचमसानस
र्वं तु नयनविधानादि ज्ञेयः आग्नीध्रेन हविर्यज्ञुर्लिंजिरणं प्राप्नंति। अच्छावाकच
मस्य हविर्द्धानमध्येनि धानानंतरमाग्नीध्रे आग्नीध्रं संजकमंडपमध्येहविर्य
ज्ञलिंजरंडं प्राप्नंति। प्र ब्रुव देव अलिक ग्रहणं यजमान दासार्थं। हविर्यज्ञ
विंजो बुस्त होत्र अध्वर्युमे त्रावरुणाग्नीध्रा मे त्रावरुणास्यापि सवनीये उभ
त्तोभवति प्रवानस्विष्टकृद्भागे पुरोनुवाक्या प्रेषयोः पाठे होत्र अध्वर्यु विका
रात। तदुक्तं प्राक् मेत्रावरुणाध्वलोत्र ध्वर्युविकारादिति। इहावसरे यजमानः
सवनीयं नांपुरोडाशादीनां शेषं भक्षयति॥ पत्नी चास्य च्छालायां पत्नी चास्मि
नेव काले शालायांय नी शालामध्येनुपविष्टास्ती अन्यदिडादि हविः शेषाद
न्यद्य द्धविष्यं तुदनाहस्यमु [illegible] स्विकं सेध वसं स्कृतं प्राश्नाति। तदुक्तं काठके राम
आग्नीध्रे पुरोडाशाद्भक्षयति घृतान्यजमानो हविष्यं पत्नीभं क्तो। इतिह ६५

विघ्येतितंलविर्ष्यत्तुदनमुद्धादि। माध्यकोद्रवबरटादिवर्जितं सेधवंचलविरेव।
तऽत्क्तंबुसाॆऽपुगागो। सेधवंलवर्णं यजुय जमानस्य संभवं। पवित्रे परमेष्ठेते
पुत्स हसमपिनिसशः। तथा अन्हारलवणांचैव प्रहस्य हविरुच्यत इति। अन्हा
रलवणांसेधवमानसादीतिव्याख्यातंमसलमंजरीकृता॥ अनुसवनं ब्रह्मणा
सर्प्पयस्वेति प्रेष्यतीतिमानवा। अत्र ऋत्विजोभोजनं कुर्युः तथाच शांखायनः
धि ७ अत्रवृतयंति ऊर्ध्वंवौपासनेभ्य इति॥ तुपविष्टेछावाके १२ ऋतु ग्रहैश्च ऋतु ६
रतः अछावाके सदः प्रविश्य स्वस्यं [illegible] धिष्ण्यस्य पश्चा दुपविष्टे सत्पधर्कुप्र
तिप्रस्थातारावृतु ग्रहैश्चरतः सर्वे सन्ने छावाके ऋतु ग्रहैश्चरतीति श्रु
तेः अत्रेऽभहरोपत्नीयजमानाभ्यामल्लिम्मिश्राशने च कृते मार्जन भागय
रिहरणावाजिनयागप्रणीताविमोकरा हसभागभागवे हणाभागप्राशना
निकर्त्तव्यानि ततऋतु ग्रहप्रचारः। अत्र प्रणीताविमोकात्पूर्वं दक्षिणाग्नौ
केवलापिष्टलेपाहुतिः पिष्टलेपहोमपक्षे केवलाज्याहुतिपक्षेपशो र्दे
क्षिणाग्निहोमानंतरं [illegible]यते। पशुयाबर्हिषस्तु होमो न भवति। तुपदेशाभावा
त् अत्र हर्वैलेनं तिदेशस्याप्यभावादिति नेषु प्रैतेषु प्रातः प्रातःसवनमतन्त्र

द०भ०१ तेर्प्यपि समानमध्वर्याणिति इदं दीक्षितवसनं परिधाय पुरा यजस्य समर्के स्थाप्याद्य
६६ तं गच्छानीति वा कपिश्या यजुर्दोहाणीया प्रायणीयादिवत्सवनीयानामप्यंतस्य
समुच्चयोपवचनात् सर्वेषां चादौ नामधेयकर्मणां सविशाव विद्यमानानामप्य
त्राभावः यशोविद्यमानानां तु प्रासंगिकत्वादेवाभाव इति ॥ अथ यजुषहव
66 चारस्य विधिमुपदिशति ॥ द्रोणकलशात् उपयाम गृहीतोसि मधवे त्वेति
द्वादश प्रतिमंत्रं । उपयामगृहीतोसि मधवे त्वेत्येवमादिभिर्द्वादशभिर्मं
त्रैः प्रतिमंत्रं द्रोणकलशाद्द्वादश ऋतुग्रहान् गृह्णीत । ऋतुग्रहा इति ज्ञापद्रो सं
णकलशात् गृह्णाति तां अ उपयाम्यांगृह्णाति उभयतोमुखाभ्यांपात्रा पा
भ्यां गृह्णातीति श्रुतेः । अन्वर्थसंज्ञाविज्ञानाच्च । ऋतुग्रहाणां पात्र इति
तथा नान्वे द्वादश गृह्णीयादिति श्रुते द्वादशे सुप्तं । प्रतिमंत्रमित्येकेके
न मंत्रेणैकैकमित्यर्थः । परिभाषातः अनुक्तात्पूतभृतो वा विकल्पेन न ग्र
हणं प्राप्ते द्रोणकलशादिति नियमार्थमुक्तं तेन मंत्रविभागमाह ॥
अध्वर्योः सर्वे सर्वोपि मंत्रा अस्मां मंत्रयुग्मानाम् मधवेत्वेत्यादीनां स राम
र्वः सर्वोमित्रोऽध्वर्योः स्यात् । उत्तरतः प्रतिप्रस्थातुः । उत्तरतनुत्तरोमं ६६

त्रः प्रतिप्रस्थातुस्यास्य स्मामपि मंत्रयुग्मानां अथातो गृह्णात्येवोपयामगृ
हीतोसि मधवे त्वेत्येवाध्वर्युस्तूपयामगृहीतोसि माधवाय त्वेति प्रतिप्रस्थातेत्ये
वं सर्वयुग्मेषु व्यस्तत्वात् युगपत्प्रथमो गृह्णीतः प्रथमा ऋतुग्रहावध्वर्युप्रति
प्रस्थातारौ युगपत्सहैव गृह्णीतः उत्तमौ च त्तमौ एकादशद्वादशावृतु
ग्रहौ। तावपि व्यत्यासेन युगपदेव गृह्णीतः सहैव प्रथमौ ग्रहौ गृह्णीतः सहो
नभौ इति व्यस्तत्वात्॥ व्यत्यासं मध्ये द्वितीयैकादशयोर्मध्ये तु यतः
तृतीयप्रभृती दशमपर्यंता अष्टसंख्याः तान्व्यत्यासं व्यत्यस्य व्यत्य
स्य गृह्णाति। न युगपदिति॥ प्रवरणात्पूर्वं सर्वेषां॥ सर्वेषां ग्रहाणामृतुग्र
हाणां प्रचरणं चार्यमाणं च स्थानं च कामं व्यत्यासेनैव भवति पूर्वमध्वर्युः
ततः प्रतिप्रस्थाता। ततः पुनरध्वर्युः पुनः प्रतिप्रस्थातेत्येवं सर्वेषामपि
सव्यत्यासः कथं कर्तव्य इत्यपेक्षायामाह॥ निष्क्रामत्येकः प्रविशतीतरः प्रच
रणाकाले प्रतिप्रस्थाता हविर्धानं निष्क्रामति निः सरति
अपरो हविर्धानं प्रविशतीत्येवं व्यत्यासे निरेवान्यतरः क्रामति प्रा
न्यतरः पद्यत इति श्रवणात्॥ उत्तरमुत्तरं प्रतिप्रस्थातापरकालत्वात्। अ

६७३

तश्च।

दृ०म०९
६७

67

त्रयहणे प्रचरणे च देशतः कालतश्च प्रतिप्रस्थातानुत्तरस्तूत्तरो भवेत् ॥
कुतः अपरकालत्वात् प्रतिप्रस्थातुर्मंत्राणां यच्छाकालीनत्वात् तदुत्तम
ध्वर्योः सर्वं मंत्रमनुत्तरस्तूत्तरः प्रतिप्रस्थातुरिति अनो मंत्राणामपरकाली
नत्वात् प्रचरणमप्यपरकालमेव पुनः मितापरकालत्वादिति केचिता स
एवार्थोस्मिन्नपि पाठे ॥ उभयतोध्वर्युं पयात्रेणापरिपूर्णक्ताति तु भयत
इति हविर्धानान्निष्क्रामंतं हविर्धानेन विशंतं चाध्वर्युं प्रतिप्रस्थाता पा
त्रेणापरिपूर्णक्ताति अव्यवायार्थं पात्रमध्वर्योर्दक्षिणतो हरति स्वयमुत्त
रतो यातीत्यर्थः । तदुक्तं मानवश्रुलादृ हीत्वा च प्रतिप्रस्थाता दक्षिणे काठके च
प्रपद्यमानः प्रतिप्रस्थाता दक्षिणेनाध्वर्योः पात्रं हरेदुत्तर एव संचरेदिति ।
॥ सर्वहुता प्रायुत्तमाभ्यां तु नमाभ्यामेकादशद्वादशाभ्यां प्राग्ये दर्शे हेय
हाःहे सर्वहुताः कार्याः स कृदेव सर्वहोतव्यं अनुवषट्कारोपि न भवति । नानु
वषट्करोतीति मेदत्तनयुवागाजानीति श्रुतेः ॥ [illegible] नेति प्रघुष्यतः आघेषु नु२
षट्स्वृतुग्रहयागेषु [illegible] जुनाप्रेष्यत्येवं मंत्रावरुणं प्रेष्यतः तो वा [illegible] नेति प्र
घ्रंचरेतरति श्रुतत्वात् ॥ जनुभितीति चतुरः पात्रमुखेवियर्यस्यातः त्रमुखे राम
६७

णनाध्वर्युमभिप्रपद्य पात्रं हरति नान्योन्यमभिप्रपद्येत श्लोषे पर्वस्पोसरमभिपदिग ऋीतर इति ७

खविपर्यस्यापात्रमुखयोर्विपर्यासं कृत्वा समसमाख्य नवमदशमे[...]तुय
हयागेषु [...]तुभिः प्रेष्येसेव प्रशास्तारं प्रेष्यत। [...]तुभिरीति चतुर्भिरिति श्रु
तत्वात् तथा च मानवे। [...]तुना प्रेष्येति षड्ऋ प्रेष्येति चतुर्भिर्यथास्तिस्त
था गृहीत्वा [...]तुना प्रेष्येति द्वाभ्यामिति। श्रुतश्च षस्मामग्रे राडोमः। तत
श्चतुस्त्रीयात्रमूलेन लोमायं हस्ते गृहीत्वा तुर्तं [...]योः पुनरग्रे रोव यग्रे लमपि म५
पात्रमुखविपर्यस्यैव कार्यं॥ षड्ऋतुत्रमे। तु समावेकादशद्वादशाब्रह्म
गृहे षड्ऋ प्रचरतः। तेन पात्रयोरयंसाहोमः। ऋतुना प्रेष्येति चरेयेत हतिना
ग्र ग्नितो वा ऋतुने स्युपरिष्टाद्धि श्रवत इति श्रुतेः। तथा तो वा ऋतुनेति च
षू चरयेत तथा त्रे विपर्यस्यते ऋतुभिरिति चतुष्वग्रे खतरथापात्रे विपर्य
स्यते इति श्रुतत्वात्। तकः पुनर्मे चार्थः ऋतुनेत्येव रूपां तृतीयैकवचनात् ऋतु
शब्दयुक्तां याज्यां प्रेष्येत्यर्थः ऋतुनेत्येतत्सदृमयुक्तेन प्रैषेण वा। एवमृ
तुभिः प्रेष्यस्य चापि ऋतुभिरित्येवं रूपायाज्यां प्रेष्येत्यर्थः ऋतुभिरित्येत
दयता प्रैषेण वा॥ यजमानः प्रेषितो होतरेतद्यजेति ब्रूयात्॥ द्वादशे ऋ
तुग्रहे गृहपते यजेत्येवं प्रशास्त्रा प्रेषितो यजमानः होतरेतद्यजेत्येवं

द्र०भ०१
६९

68

ब्रूयात्। ततस्तां यतमानया ज्यां होता ब्रूयात्॥ अध्वर्यं चा। एकादशेऽनुप्रै
प्रशास्त्रा अध्वर्युं यजतमित्येवं प्रेषितोऽध्वर्यु होतरेतद्यजेत्येवं ब्रूयात्।
ततश्च तद्याज्याममिहोतैव ब्रूयात् शाखान्तरे तावि कल्पेन रेन्नुस्लेय शाख यं
वा याज्यापठनमित्येवमुक्तो मास्ति तद्यामानवे॥ एकादशे प्रैषेऽध्वर्युमयं
जतमित्युक्ते तयोरन्यतरो मध्य...स्य परिधेः पश्चादुपविश्य यतोमहेऽग्नि यज्ञा ५
नाध्वर्युं अध्वर्यवा दध्नु नासोमं पिबतां वौषडिति प्रेषेणायजेदध्व वे ६
चाधावेय जामहेऽग्निनापि बतं मधु दीघमौ ध्रुवि वृत ज्ञनु नायज्ञवाहसा
वौषडित्यनवानं यजइति होतरेतद्यजेतिवानप्रेष्यस्तुत्तमे पूषावेति। का
ठके च विशायः द्वारे हविर्धानस्योपविश्याध्वर्युं यजतमित्युक्तोऽग्निनाबध्
पू... अध्वर्यवा दध्नु नासोमं पिबताद्धामिति होतारं वाप्रेष्य होतरेत
द्यजेतिय यध्वर्युं यज्ञेनोक्तेनायहेणा चर्यदिति॥ त्रयोदशं ग्रहं पाध्विष्ठ
नुपयामगृहीतोऽस्यध्वं हंसस्वतयोल्वेति॥ अध्वर्युर्गृह्णन त्रयोदशमम
न्तुयहं गृह्णीयादुपयामगृहीतोऽस्यध्वं हंसस्वतयावेति मन्त्रेण॥ उप
यामगृहीतोऽस्यध्वं हंसस्वतयेत्वेति त्रयोदशं ग्रहं गृह्णातिय ए त्रयोद राम

६९

सग्रहणीयादिति श्रवणात्। प्रतिप्रस्थातारमनुजुहोतीति तं त्रयोदशमध्रु
ग्रहं गृहीतमध्वर्युः प्रतिप्रस्थातारं द्वादशमध्रुग्रहं हुतवंतमनुपश्चाज्जुहो
ति द्वादशस्यैवच वषट्कारस्त्रयोदशेऽप्रसंगाद्दुपाकरोतीति प्राप्तं ऋद्धिदे
वत्यानुहोमप्रस्तावे। अत्र सर्वै[illegible]तुग्रहेषु याज्यामंत्रवत्समानदेवताऽवे
ह ५ याति त्रयं [illegible] चानुक्रमणं [illegible] कर्मं याज्यानां देवताभिधानाम् ऐंद्रीमाहेतीला
पूर्वाग्नेय्यं इमे त्रावरुणी चतस्रो द्रविणोदधस आश्विनं गो [illegible] ष्टत्वद
वता इति तेन इन्द्राय १ मरुद्भ्यः २ त्वष्ट्रे ३ अग्नये ४ इंद्राय ५ मैत्रा
वरुणाभ्यां ६ चत्वारो देवा द्रविणोदसे ७।८।९।१० अश्विभ्यां ११ अ
ग्नये गृहपतय इति द्वादशे त्रयोदशे चार्थन्यायासकलेन देवतैक्या
त्। इति क्रमेणात्यायः।। अन्यतरस्मिं[illegible]षो हुत्वा वशिनैं द्राग्नं [illegible]ति ग ण्ह ५
प्रतिप्रस्थातं द्राग्नी इति। अन्यतरस्मिन्निमं ध्रुवपात्रे वा प्रतिप्रस्थातृ
पात्रे वा गृहीतो [illegible] हुत्वानु[illegible] मयोर्ग्रहयोः शेषो निनीय वशिनार्गेते
न शेषरहितेन जनु पात्रेण प्रतिप्रस्थाता हविर्धाने प्रविश्य [illegible] कल
श्रा [illegible]स्ततो भतो वा परिप्लवया [illegible] द्राग्नं ग्रहं गृह्णाति इति इंद्राग्नी आगत

द०म०१ मिल्यनेनमंत्रेण। अध्वर्युस्तु सदसि जन्तुग्रहशोधव स्पात्रंगृहीत्वाभक्षार्थं
६६ गच्छति। अस्य सशल्व ग्रहत्वाद्धरणिनं तरं परिम अप प्रदक्षिणा कृत्वीतर
याच कृत्वी कृत्वा जन्तुपात्रस्थाने आसादनं कृत्वं ध्यंततः प्रतिप्रस्थापि सर्वं वारे
णानि धूम्यो नरेणाहविर्धानं भक्षार्थं सदस्पा गच्छति। अथ प्रतिप्रस्था
69 ताध्वर्यो: पात्रेणासर्ठं सवमवनयत्याध्वर्यु र्वा प्रतिप्रस्थातुः पात्रेसर्ठं स्व
वमवनयत्यालतति भक्षम थ प्रतिप्रस्थाताभक्षितेनपात्रेणोपांशुग्रहं ग्र
ह्णातीगृति। अथ धाताग्र ह्णात्येवं ह्यग्नी आगतमिति ऋतुत्वात अथ र्नुग्र
हारांभ क्षयितृनाह॥ आहतेभ क्षर्ठं होतर्पोत्रपोत्र्ने ष्ट्रनीधा ब्रह्मणा
च्छर्ठंसिप्रशास्तृभ्यः आघेषुग्र ह्युन्तुग्रहेषु कमेणोत्तेत्रादयः बद्धुषक
ब्रा०१ त्रीरः। तत्र एतेभ्यः [illegible] वब ह्वर्तृभ्योभ क्षणार्महति यघस्यव कारे १५
येननह्रुतं अध्वर्युणा प्रतिप्रस्थावासतेन सहभ क्षयेत स्मिन्नेवपात्रत
त आध्वर्युर्हत्रिासहभ क्षयति। [illegible] प्रतिप्रस्थातापोत्रा अध्वर्युर्नेष्ट्रा।
प्रतिप्रस्थाताग्नीध्रा। अध्वर्युर्ब्र ह्मणाच्छंसिना। प्रतिप्रस्थाताप्रशास्त्रेति॥ राम
विपर्ययस्य पात्रर्ठंहोतृपोतृनेष्टृच्छावाकानां ततः पात्रविपर्ययः स्याग्रहस्ते ६६

ग्रहीत्वा होतृचमसेऽच्छावाकानां भक्षमाहरति। स इमाश्चमसं नवं मद्धशमानां क्रमे
णोते चत्वारो वषट्कारान्तरे। अत एवाध्वर्युर्होत्रा सह भक्षयति प्रतिप्रस्थाता यो त्रा
अध्वर्युर्नेष्ट्रा प्रतिप्रस्थाताच्छावाकेनेति। ननु सर्वहुता प्रायुक्तमाध्या [illegible] मिष्टु
[illegible] त्वाय दितीहि अत्र सर्वेषां भक्षयविधानं कृतमिति चेत्। सत्यं भक्षविधानादेवं क
ल्प्यते वैकल्पिकं सर्वहुतत्वमिति तेनाग्रायणस्य सर्वहुता वा असर्वहुता वेति वक्ष्य
ति च तावद्यावत्सर्वहुतत्वात्पूर्वेषामिति। अतश्च सशेषहोमपक्षे शेषप्रथमभक्षणमेव
पुनर्ग्रहणात् हुतानामानवशेषे सर्वस्योत्तरमभिपरिगृह्णीत इति। अर्थात्संब
न्त्रेपि जनुग्रहः प्रचरितो द्रोणकलशोऽध्वर्ते न साधंते हवें यांशे यांशेष
ग्रहणानामिगृह्णीतः सर्वोध्वर्युर्क्कातिज घन्यः प्रतिप्रस्थातेति। अत्र्वर्कवस
त्रे शेषं संभक्षयता होत्रा नेत्रा नेष्ट्रा धाब्राह्मणाच्छंसिनाग्नीत्रा च हरणेनेती
तरथापात्रं ययस्य होत्रा पोता नेष्टाच्छावाकेनेति यथा सर्वपात्रं त्वाध्वर्युणा
यथालोकं यजमानेचेति। येनैव पात्रमुखे हुतं तेनैव भक्षणं स्यादित्यमिति मं
स्यमाने न विपर्यस्यमुखमित्युक्तं। इदानीमिदं विचार्यते। होतरेत घजेत्व त्र
किंयाज्यामात्र [illegible] पनेष्यतो। नुतवषट्कारेपीति। तत्र यदि याज्यामात्रमपनी क्रि २

दे० भ० ८
७०

यते। तस्य यजमानस्यैव वषट्कारो ऽभिहन्त्रिय यदा चोभयमपनीयते तदा होतुरेवाभ
ह इति। तत्रास्तु त्रैशेषवद्भवत्येव हृतं करोति॥ यावदुक्तं होयजमानयोगादरणावत।
यावदुक्तं याज्यामात्रं [illegible] होतुर्भवति। न वषट्कारः कुतः वरणाव। यजमान
योगात्। यथा वरणं यजमानयोगि अस्मिन् हे देवी नामित्यादिकं एकं वषट्कारोपि
यजमानयोग्ये वा। वषट्कारार्थमेव वरणं श्रूयते यजमानं वा एतद्वृणीते स वक्ता
वषट्करोतीति तस्माद्यजमानस्यैव वषट्कारस्तन्निमित्तोऽभिहन्तोपि यजमानस्यै
वेति सर्वं पक्षः॥ सिद्धान्तमाह॥ कारणाद्धोतृभक्षः वाशब्दस्य पक्षस्य निर्द्धा
रणो हि होतुरेव भक्षो भवति। न यजमानस्य कुतः कारणात्। वषट्कारो हि भक्षस्य
कारणं स च होत्रा कृतः ननूक्तं वरणाव[illegible]कारस्य यजमानयोगादिति यज
मानस्यैव वषट्कार इति अत्रोच्यते न यजमानस्य वषट्कारः। अनवानं यज्य
या अर्द्धं वषट्करोतीति क्लृप्तत्वात् यजमाने च वषट्कर्तृत्वे अनवानं वषट्कृतं न
स्यात्। याज्यायाः होत्रा पठितत्वात्। तस्माद्धोतुरेव वषट्कारस्तन्निमित्तो भक्षस्तथा
वा ननूक्तं वरणाय यायजमानात्रायेतेति तद्भक्षोपि नपियादितित्राह॥ अप्रा
प्तेर्वरणा॥ वरणाय यजमानात्रायेतीति यतत्युक्तमेव कुतः अप्राप्तेः। तदानींवर

राम
७०

70

गाकालेस्मिन्होतुर्वरणां न प्राप्नोतीयतः ॥ नहि तस्य होत्रायणेऽधिकृतः। अतस्तद्
तत्क्रियमाणमप्यनुपकार्यमेव। अथवा यजमानयोरपि वरणं भक्षप्राप्तौ नि
मित्तं भवति। वषट्कार एव हि भक्षस्य कारणं न तु वरणमिति। अप्राप्तेरित्यस्य अ
मानोनाः प्रतिषेध इत्यकारः प्रतिषेधार्थः। एतच्च पदं प्राप्तेरितिपृथगिति।
अथवा चाविभक्तिव्यत्ययेन सूत्रं व्याख्येयं। वरणादप्राप्तिर्भक्षस्येति। विप
र्ययस्य पात्र होतुर्द्विभक्षणं पुनः पात्रमुखं विपर्ययस्य होतुरेव द्विर्भक्षणं वा
रद्वयं भक्षणं भवति। एकादशे द्वादशे च होतुरेव वषट्कर्तृत्वात्। तत्र प्रथमं भ
क्षणाय स्रुगणाद्वितीयं प्रतिप्रस्थात्रे इति येनैव पात्रमुखेन हुतं तेनैव भक्षणं
युक्तमिति विपर्ययस्य पात्रमित्युक्तं ॥ तावद्धा सर्वहुतत्वात्सूत्रं षां काशक्लोवि
कल्पार्थः। अथवा तावदेकादशद्वादशयोरेव शेषस्य द्विर्होतुरध्वर्युप्रति
प्रस्थात्रोश्च सकृदेसेतावदेव भक्षणं भवति तेषामपि प्रथमं मध्वर्योः ततो हो
तुः। ततः प्रतिप्रस्थातुः ततः पुनर्होतुरिति। तावदेव कृतः सर्वेषां दशानामृ
तुग्रहाणां सर्वहुतत्वात्। सर्वहुता हि शाखांतरे समाम्नाताः तदुक्तमाचार्ये
णा सर्वहुताः प्रायुक्तं भ्यामिति। अतस्तेषां शेषाभावादनयोरेव शेषभक्ष

दे०भ०१
७१
71

गाम्निति सर्वे चामसभक्षणां समूच्चकृता शाखांतरात्सूचितां न न्यायात्तस्माद्वि
कल्पएव। आद्यादश र्त्विग्ग्रहाः सर्वं हुत्वा वा असर्वं हुत्वा वेति। तत्र यदा असर्वं हु
तास्तदा सर्वे यजमानः। तत्र निमित्रोत्पन्नि क्रमेणाहोमाभिमवकर्त्तॄणां विभ
क्षणांनि मित्रोत्पन्नि क्रमस्य होमाभिमवकर्त्तुः प्रथमभक्षप्रदेः सर्वे सर्वे हो
मकर्त्तुः पश्चाद्वषट्कर्त्तुरिति। द्रव्यसाधारण्ये च प्रतिभक्षणां सर्वैः सर्वे
ष्वनुपहवप्रार्थनं भक्षणांवनस्तु ग्रहे येन हुतं येन च वषट्कृतं तत्कृत्वमि
मित्रं तयोरेवपरस्परं तत्रायं क्रमः प्रथमं होत्रा सहाध्वर्युः पोत्रा सह प्रति
प्रस्थाता ततो नेष्ट्रा सहाध्वर्युः। ततोग्नीध्रा सह प्रतिप्रस्थाता ततो ब्रह्मणा
च्छंसिना सहाध्वर्युः। ततः प्रशास्त्रा सह प्रतिप्रस्थाता ततः पात्रमुखविपर्य
स्य होत्रा सहाध्वर्युः ततः पोत्रा सह प्रतिप्रस्थाता ततो नेष्ट्रा सहाध्वर्युः ततो
च्छावाकेन सह प्रतिप्रस्थाता। पुनः पात्रमुखविपर्यस्य होत्रा सहाध्वर्युः। पु
नर्होत्रा सह प्रतिप्रस्थाता तत्रोपहवप्रार्थनेयं क्रमः। अध्वर्युः प्रथमं पा
त्रं गृहीत्वा होतारं प्रति प्रस्थातारं पोतारं नेष्टारं प्रतिप्रस्थातारमग्नी राम
ध्रं ब्राह्मणाच्छंसिनं प्रतिप्रस्थातारं प्रशास्तारं होतारं प्रतिप्रस्थातारं यो ७१

तारं नेष्टारं प्रतिप्रस्थातारमच्छावाकं होतारं प्रतिप्रस्थातारं होतारं चेत्येवम
ष्टादशावस्थाततोभक्षयति। एवं होताध्वर्युप्रतिप्रस्थातारं पोतारमध्व
र्युनेष्टारं प्रतिप्रस्थातारमग्नीध्रमध्वर्युंब्राह्मणाच्छंसिनं प्रतिप्रस्थाता
रं प्रशास्तारं अध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं पोतारमध्वर्युं नेष्टारं प्रतिप्रस्थातार
मच्छावाकमध्वर्युं प्रतिप्रस्थातारं चेत्येवं विंशतिसंख्यावस्थाभक्षयति।
एवमनेनैव क्रमेणासर्वे षां स्वनामपरित्यागेनोपहव प्रार्थनम् हनीयं
अत्र द्वादशर्तुग्रहाः तत्र द्वादशहोमकर्तारो द्वादशवषट्कर्तार अत एव
चतुर्विंशतिः तेषां क्रमेणानामानि। अध्वर्युहोताप्रतिप्रस्थातापोता।
अध्वर्युः नेष्टा। प्रतिप्रस्थाता। अग्नीत्। अध्वर्युः ब्राह्मणाच्छंसी। प्रतिप्र
स्थाताप्रशास्ता। अध्वर्युः होता। प्रतिप्रस्थातापोता। अध्वर्युः नेष्टा। प्र
तिप्रस्थाता अच्छावाकः। अध्वर्युः होताप्रतिप्रस्थाता होतेति। तत्रपा
भक्षयति। नस्वनामपरित्यज्य क्रमेणाहोतृमवषट्कर्तृ प्रार्थनं क
र्तव्यं तत्र चतुर्विंशतिसंख्यानां मध्ये अध्वर्युप्रतिप्रस्थात्रभ्यामष्टा
दशैव प्रार्थनीयाः यतस्तयोः षट् स्वनामानि। एकैकस्य षट् सु षट्

दु

दृ०म०१ सुहोमकर्तृत्वात्। एवमेव होतुर्विंशतिः। पोतुर्नेष्टुश्च द्वाविंशतिः। २ अग्नीध्रा
७२ भरताच्छंसिप्रशास्त्राच्छावाकानां त्रयोविंशतिस्त्रयोविंशतिरिति। तथा च
मियुक्तप्ररीतिः सुरारत्नाः श्लोकः होतुर्विंशतिर[illegible]नेष्टपोतुर्नेष्टुर्द्विरुत्तरा दृ ३
त्रिरुत्तरा च तु स्मृतं तु शेषेस्त्वष्टादश[illegible]स्मृतः इति अस्यार्थः होतृत्वं बकारे
72 नुपहवप्रार्थने विंशतिसंख्याः प्रार्थनीयाः कुतः होतुर्हि प्रथमसप्तमैका
दशद्वादशसंख्येषु ग्रहेषु वषट्कर्तृत्वेन चतुर्विंश[illegible]मध्ये चतुर्णां स्व ति ६
मौ नां [illegible]परित्यागात् तथा पोतुर्नेष्टुश्च द्विरुत्तरा द्वाधिका विंशतिः प्रा
र्थनीया कुतः पोतुर्हि द्वितीयाष्टमग्रहयोर्वषट्कर्तृत्वेन द्विस्वना
मपरित्यागात् नेष्टुश्च तृतीयनवमयोर्वषट्कर्तृत्वेन द्विः स्वनामपरित्या
गात् तथा च तुर्णां अग्नीध्रब्राह्मणाच्छंसिप्रशास्त्राच्छावाकानां त्रिरुत्तरा नां ५
त्र्यधिका विंशतिर्नलिजः प्रार्थनीयाः तेषां सजन्महद्वेवषट्करणा
देकैकस्यैव स्वनाम्नः परित्यागात्। तथा शेषे धर्मसुप्रति प्रस्थात्रो[illegible] रा ३
द्गातृणां अष्टादश प्रार्थनीयाः तयोर्हि बज्ञाय सुहोमकर्तृत्वेन यथा राम
रं नात्स्वनामपरित्यागात्। वषट्कृतः प्रथममहपदेष्प्रथमप्रथमैव ७२

सु

यद्धकर्त्रेनामयश्चास्यश्चार्द्धमाभिव्यवपरीतेतिविशेषः। नुपहवसंख्यान्तुसमा
नौ। यदाचद्वादशाहेयष्यास्यषष्ठेहनि स्वयमूत्नुयाजेऽपेतिवचनात् अध्वर्युर्जय
मानयोः स्वयंयाज्यायाठस्तदाहेतुर्द्वाविंशतिरुपहवाः एकादशेयद्वेहोतुःस्था
नेध्वर्योः प्रार्थनंकेचित्तु भक्ताभेदेपिवषट्कर्त्रेहोमकर्त्रेशांव्यवधानेपि
मन्त्रसज्जदेवोपहवप्रार्थनमिच्छंतिपुनरभ्युन्नीतचमसेसुतथैवककीचा
र्यसंप्रदायकारादिभिर्दर्शितत्वात्। मुक्ततरंचैतत्। अन्यत्यातत्रापिप्रशा
स्त्रादीनांद्विर्द्विः वोपहवप्राप्ते। द्वादशाहेचहोतुःस्थानेयजमानस्ये
चिचि ति। अध्वर्योश्चाद्यादशैवोपहवाइति अध्वर्योः स्थानेतु नेतुस्तस्यहोम
कर्तृत्वात्। निर्द्दयपात्रंहोतुःपुरस्तात्प्राङासीनिर्हत्यभक्षित्वापात्रंप्र नमनुः
क्षालनार्थंसदसोबहिर्निःकाश्यहोतुःपुरस्तात्प्राङ्मुखआस्ते। नुपवि
शति। तंवैप्राञ्चमासीनमाह्वयतइतिश्रुतत्वात्। काठके। आह्वयतेहोता
प्राङ्मुखमध्वर्युःसदोबिलआसीनंशोंसावोदैवेतिप्रदक्षिणामावृत्यप्रत्य
ङ्मुखस्तिष्ठन्प्रतिगृणातीति। मानवे। अथैनाहोतारंबहिःसदसःप्राङ्मुखः
प्रतिगरायोपविशत्यध्वर्योशोंसावो ३ इत्युच्यमानेशोंसावोदैवो ३

देःमो६
७३ मा

73

मिति प्रतिगर्योऽवर्त्तते ऋतुपात्रमारभ्योर्ध्वस्तिष्ठन् सदोबिले समानस्वरं
होत्रावसानेषु प्रतिगृणातीति नैव चा अध्वर्युणा होतारं बहिः सदसः प्राङ्मु
खः प्रतिगरणयोग्यविशेषश्च येशंसे । शंसावो ३ सुच्यमाने अध्वर्युस्वराङ्क्षि ख ३
न्प्रतिगृणीयादित्यादिनासंमुखास्तिष्ठन्प्रतिगृणीयादिति लभ्यते ॥ अभि
ष्टुतः शंसेत्यावृत्त्या ओथामोदैवेति प्रतिगृणाति प्रणवावसानयोः हो
त्राशंसावेलायामनेन मंत्रेण प्रतिगरार्थमभिष्टुत आहूतः सन् अध्वर्युर्होतुः
संमुखो भूत्वा प्रणवावसानयोरिति शस्यमानानामृचां प्रणवे अवसा
ने च ओथामोदैवेति प्रतिगृणाति । तदुपयत्येवमयं प्रतिगृणातीति श्रुतत्वा
त् उपपत्त्यप्यावृत्त्या अध्वर्युस्वराङ्क्षि घन्निति रेत सः स्थानीयः संप्रति
गरः सस्वानुकारेण शस्त्रमनाशयेदित्यर्थः एवं पराङ्मुखत्वे स्थाने च
दोषानुक्तः । अमुनाभिमुखोपवेशनेगुणमाह सम्यञ्चो संमुखावित्यादि
ना ॥ इति हरिस्वामिनं तस्माघर्ध्वर्चे [illegible] शं सेद् शेदर्द्धर्चे ऋर्द्धर्चे प्रतिगृणीया
घदियछ्शंसेत् सत्पदे पदे प्रतिगृणीयादिति श्रुतत्वात् । अर्द्धर्चे अर्द्धर्चे
नुष्टुसेदित्यर्थः ओथामोदैवेति प्रतिगरविशेषः शाखान्तरात् । अर्द्धर्चे अ

राम
७३

र्ध्वं चैव इत्युक्तत्वात्प्रणवावसानयोरित्युक्तं ॐ ३ मितिवा। ॐ ३ मितिचा प्रणवाव
सानयोः प्रतिगरणीयात्। तस्मादो ३ मित्येव प्रतिगरणीयादिति श्रुतत्वात्॥ शा
स्त्रांते नित्यं शास्त्रांते शस्त्रसमाप्तावों ३ मित्येव एव प्रतिगरो भवति। नित्यं सर्व
पक्षेपि पुनेकारपक्षेपीत्यर्थः। सवा ॐ ३ मित्येव प्रतिगृणीयादिति श्रुतेः॥
वागंतो वा सर्वः। वाशब्दो विकल्पार्थः। अथवा सर्वे उं ध्यामोदेति प्रतिगरो वा
गंतो वाक शब्दांतो भवति उं ध्यामोदैववागिति। तद्धैक उं ध्यामोदैववागिति
प्रतिगृणंतीति श्रुतत्वात्। सर्वविधानादयं सर्व इत्युच्यते॥ ऐं द्राग्नमा याश्रा
व्याहा होतृ उक्थशाय जसोमस्येति। शास्त्रांते उं ३ मिति प्रतिगीर्य प्रदद्विरणेति
तर याबृहतीश्च्वल्वाहा। विर्धा नमु तरेणागत्वा हविर्धाने प्रविश्य पाद्दर्युरे
गृहमादाया श्राव्या उक्थशायजसोमस्येति होतारं प्रेष्यति। आश्राव्याहेति
ग्रहणां पुरोनुवाक्याव्यावृत्यर्थं॥ एष पैषः सशस्त्राणां सर्वेषां सशस्त्राणां
ग्रहेणामेव सर्वस्तूचो क्तएवप्रैषो भवति नु उक्थशायजसोमस्येत्येवं॥
नाराशंसानां चकंपनं इज्यमाने। नाराशंसा नाराशंस संज्ञानां चमसा
नां वषट्कारे नुवषट्कारे च हूयमाने सशस्त्रे ग्रहे कंपनं वालनं हस्तेन ग्रहीत्वाध्व

हू

दे०भ०ई
७४

हूयनं कुर्वंति चमसाध्वर्यवः अथातिरेकहोमा मानवे । समाशस्त्रोपाह माध्यंदिने च धर्मस्य च
मसाध्वर्यवश्चमसानाश्राव्योच्छशायजसोमस्येति प्रत्याश्राव्य वषट्कृतानुवषट्कृ
ते जुहोति चमसाध्वर्यवोऽग्निश्चमसाननुप्राकुर्वंतीति ॥ अतिरिक्तहोमे मानवे होमाः स
शस्त्रस्याचेतयंति । अनिहितेषु चमसेषु नाराशंसस्थाने अस्थापितेषु सत्सु
शस्त्रस्याहस्यतो मस्तदा चमसानामपि लोमो भवति वषट्कारेऽनुवषट्कारे च
तथा च मानवे प्रतिगीर्य यह माध्यंदिने च चमसाध्वर्यवश्चमसानाश्राव्योच्छा
शायजसोमानामिति प्रत्याश्राव्यति वषट्कृतानुवषट्कृते जुहोति चमसाध्वर्यव
श्चेति । केचिन्निहितेषु वेदिति स्तूच छेदं कुर्वंति । पश्चाद्धुत्तरवेदौ निहितानि
हिताश्च स्यंते तेषु चेत्सशस्त्रस्य होमस्तदा चमसानामपि लोमो भवती
ति व्याख्याति च । एतदपि सम्यगेव नमे व्याख्यानं ॥ भक्षप्रभस्यानिधानां कृ
त्वा २३ ॥ वैश्वदेवं ग्रहाति शुक्रपात्रेण द्रोणकलशादयार होमास
इति ॥ संप्रग्रस्य … ग्रहकारानुवषट्कारयो हुत्वा प्रदक्षिणावृत्तोत्तरथा
व न्तो वषट्कृत्वा जनुपाचेहस्त स्थित एव सदस्यागत्य होतुरग्रेऽनुपविश्य
तस्य ग्रहशेषस्य स्वर्तुपात्रस्थस्य चमसानां च भक्षप्रभृति भक्षणादारभ्या राम ७४

न्निधानात्‌चमसानां हविर्द्धानमधो निधानानंतरं ज्ञात्वा ध्रुकपात्रेण द्रोणाकलशा
द्दोमासस्य श्रेणी धत्तरतिमं चेणावै भवदेवं ग्रहं गृह्णातियजमानिवार्ष्ठे अन्यथा
रधेवासति। अथाचार्यं चामः स्रुवेहोतारं पश्चात्‌ग्रहशेषस्या धर्यो भक्षणं नतो हो
तुः ततश्चमसानां साधारणपात्रादनुप[illegible] येवसर्वे यथा स्वं चमसानसर्वेभ हू ४
क्षाञ्च रुपिवा हर्वेव दाप्याययंति। तस्मान्नाप्यायितांश्चमसीन्दक्षिणस्य
हविर्धानस्य पश्चाद्दक्षभधोनिदधाति ऋतुपात्रेवामध्वर्युर्मार्ज्जालीये प्रक्षाल्य
स्वरे स्वस्थाने निदधाति। तथा चमनवे। ऋतुपात्रे मार्ज्जालीये प्रक्षाल्य याज्या
नेसादयतीति सुत्रकल्पसूत्रभतो वाविकल्पेन ग्रहणोपप्रासंग्रुकाणिति नित्यमार्थे
मुक्तं। अथ यवै स्वदेवं ग्रहं गृह्णाति सुकापात्रेश्वस्थातो गृह्णाति वैमास्य र
ति श्रुतत्वात्‌ अन्वारब्धे वेति शाखांतरात्‌ ग्रहणां च परिपूर्वयात् द्रोणाकलशा
त्सोमम[illegible] दायकार्ये ततः परिभक्ष्य प्रदक्षिणावृत्तो तर यावत्तो कृत्वा ध्रु
कपात्र स्थानेषु यते योनितिसादयति। स्रुकं हुतभक्षाभिर्ध्य द्रोणाकल
शपवित्र योजनं। आसादनानंतरमध्वर्युः स्रुक द्रोणाकलशं [illegible] स्थं सर्वंसो
मं हुतभक्षाभिर्ध्य द्रोणाकलशपवित्र योजनं प्रातः सवनवत्करोति। अथो

हे०भ०१
७५

संप्रत्य संप्रपंचं द्रोणकलशमत्क्षयो पर्युपर्यं संपवित्रमस्मिन्नारोती पूतेनेनप्र
कारेरोत्यर्थः॥ यो भुपुरोडाशात्सवनीयान्निर्वपति यय स्यावर्जं ततोग्नीत
पयस्यावर्जं यय स्यावर्जं पि लायसुपुरोडाशप्रथमं त्सवनीयान्निर्वपति
पसुपुरोडाशः प्रथमोय्यं बांतपसुपुरोडाशप्रथमाः तान्न्रले मान्निखे मेप्र
माग्नेयः पुरोडाशोष्टाकपालः ततरैन्द्र एकादशकपालः। ततइन्द्राय हरिवते
धानाः इन्द्राय पूषण्वते करंभः इन्द्राय सरस्वतिचते दधाति। अत्रापि प्रातःस
वनदेव पुरोगीताः पुरोगीयगतदर्थमेवोपयुक्तमिपात्रागण्यासा घ्रनिः हर्वसंस्क
तामिरेव लर्वैघिपात्रीताच प्रातहकंडमादि पुरोडाशयोश्चम्यताभिधासनाते
अग्ना प्रयोइकेन निनयनं तत्संबंधीनाचसमार्गतिं कुर्यात। प्रातः सवनएवैषामेत्रा
वरुणीयपयस्यावज्ञासाभवतिनेतरयोः सवनयोरितु त्सलालयपस्यावर्जमित्यु
क्तं। मानवेविशेषः। प्रतिप्रस्थाता सवनीयान्निर्वपतिय यावैश्वदेवस्य स्तोत्रो
पाकरणाकाले हविषकृदा ध्येतेति। अतएव कात्यायनेनापि निर्वी पंवि धानानंतर
मेव सौ स्तोत्रमुपाकरोतिसूत्रितं॥ स्तोत्रमुपाकरोतिरणाभ्यांग्रहमुपस्थ
श्यापावर्त्तंध्रुवमिति। द्वाभ्यांदभेत्यरणाभ्यां वैश्वदेवंग्रहमुपस्थश्यापावर्त्ते एम
७५

75

हूँ३

धूमित्यनेनमंत्रेणास्तोत्रमुपाकरोतिप्रस्तोत्रेतरणोप्रयच्छन्नांप्रस्तोत्रेतरणोप्रय
च्छन्सर्वेष्विषुपदेशात्तानुपावर्त्तं धूतितिवाऽन्यानिस्तोत्राणीतिहिनुहातारो
स्यमुपावर्त्तं धूस्तोत्रमित्यर्थः॥ एतंधुर्येष्वसर्वेच सर्वेचसर्वेष्वधुर्येष्वेवमेव
स्तोत्रोपाकरणांकर्त्तव्यंतरणाभ्यांग्रहमुपस्थश्यप्रस्तोतरणोप्रयच्छन्स्तोत्रमु
पाकरोतीत्येतावद्देवंशब्देनलभ्यते। पवमानव्यतिरिक्तानिसर्वाणिस्तोत्राणि
धुर्याणीत्युच्यते धुरिसाधूनिधुर्याणिप्रस्तोत्रेदर्भौप्रयच्छन्नहोपावर्त्तं धूमभि
सर्पयजमानेत्येवंस्तोत्रोपाकरणंपवमानवर्जमितिवैश्वदेवस्तोत्रोपाकर
णानंतरमुद्गातारःस्तुवंते। तदंतेहोतावैश्वदेवंशस्त्रंसंततिवच्चाध्वर्युःप्रवे
वत्प्रतिगरःशस्त्रांतेउक्थमितिपूर्ववत्प्रदक्षिणावृत्तौतरथाहृत्वोकृत्वोत्त
रेणात्वविधानमागत्यहविर्धानेणप्रविश्यवैश्वदेवग्रहमायातिक्रम्याश्र
व्याच्छशायजसोमस्येतिप्रेष्यतिवषट्कारानुवषट्कारयोर्ग्रहहोमः।
पूर्ववच्चमसकंपनंचहविर्वापूर्ववत्प्रदक्षिणावर्त्तनमितरथाचततःसद्दस्या
गत्यहोतारमुपहूयग्रहशेषंभक्षयित्वाहोताप्यध्वर्युमुपहूयग्रहशेषंभक्ष
यतिचमसिनश्चाचमसानुपहूयैवस्वस्वचमसस्थंसर्वेसोमंभक्षयंति। सर्वेभ

हू२ हू१ हू२

सोमग्रहणम्॥ अथ नैवेद्यदेवग्रहभक्षणानंतरं चमसिभिः चमसाः सर्वभक्षाः कार्याः-
॥ मार्जालीये पात्रप्रक्षालनं। भक्षितानां ग्रहचमसरूपाणां पात्राणां मार्जालीये प्र
क्षालनं भवति। ततो ग्रहपात्रं यथास्थानं खरे सादयति। चमसांश्चोत्तरवेदिसमीप
देशेनुख्यांविगच्छति चैधं देवेभ्यस्त्वेति सर्वेभ्यः नुच्छानुच्य स्थालीस्थं सोमं मंत्रे
धं त्रेधा विगच्छति विभज्यो व्यपात्रे गच्छतीत्यर्थः देवेभ्यस्त्वा देवेभ्य इत्यने
न मंत्रेण सर्वेभ्यः प्रशास्तृब्राह्मणाच्छंस्यच्छावाकेभ्यः प्रशास्त्रादिकर्तृकश
के स्तुकशस्त्रकयागाभ्यामार्थमित्यर्थः तं विगच्छति देवेभ्यस्त्वेत्यादि
मंत्रत्वात् चैधं विगच्छति नुच्छा स्थालीसोमं त्रेधा विभज्य च तृतीयं तृतीयभा
गमेकैकस्मिन् ग्रहे नुच्यपात्रे गच्छतीत्यर्थः। प्रथमं प्रशास्तृकर्तृकश
स्त्राव ह्ह्यागार्थं ततो ब्राह्मणाच्छंसिकर्तृकशस्त्र वह्ह्यागार्थं ततोऽच्छा
वाककर्तृकशस्त्र वह्ह्यागार्थमिति। मित्रावरुणाभ्यां त्वेति वा प्रशास्त्रे
वा शब्दो मंत्रविकल्पार्थः अथ वा प्रशास्त्रे मैत्रावरुणाय मैत्रावरुणा
य मैत्रावरुणाकर्तृकशस्त्र वह्ह्यागार्थे नुच्छा स्थालीसुत्पा घतन्स्थ
सोमं तृतीयांश मुच्यपात्रे गच्छति मित्रावरुणाभ्यां त्वेति मंत्रेण मित्रा

वरुणाभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव चमसाध्वर्युणापेक्षितत्वा
त्। ननु च मसाध्वर्युणार्थत्वं ग्रहस्यानुपपन्नं यागाभ्यासार्थो हि ग्रहस्या
तूनर्लिङ्गार्थः। तर्हि मेध्वर्युणोन्नायतत्कर्तृकशस्त्रलत्वापिष्यतो। ए
तदप्यनुपपन्नं न हि शस्त्रार्थो ग्रहः किं तर्हि चोत्यापि ग्रहः स्तोत्रं च शस्त्राणि
यागार्थानि। अतश्च मेध्वर्युणोन्नतसंबद्धशस्त्रकोटौ यागाभ्यासोत
मै त्ततेय। सिध्यागाभ्यासे चमसाध्वर्युणां शंसति तस्मै मेध्वर्युणाकर्तृकशस्त्र
वते यागाभ्यासाय एवं गृह्णीयादित्यर्थः॥ तस्मीहं सादनोऽग्रहोत्वा परि
मज्य प्रदक्षिणं नीलर्यावञ्चीज्ञलातस्थो कपाचसस्य स्वस्थाने पूर्वसीसा ... कृष्य
रोति तं वेनोपयामेन गृह्णीयान्न यानो सादयेदिति युक्तत्वात्। ग्रहणानन्तरमेव
स्थाल्यासन्नसीस्वस्थाने सादनं तु स्नी रतीयं निदधातिन सीमेव निदध्यादिति
युक्तत्वात्। अत एव निधानवचनात्। स्थाली हस्तेन गृहीत्वा तन्मुखेनैव रती
यांशस्योपयामे निनयनं मे चेत्ताकार्यं स्तोत्रमुपाकरोति। एवं ग्रह ग्रहीला
साध्वर्युभ्यां ग्रहमुपस्पर्श्यपूर्ववत्स्तोत्रमुपाकरोति इत्येवं तरमेध्वर्युणा च
मससहर्वकं चमसोन्नयनं। ततः स्तोत्रोपाकरणमिति॥ नृच्याशाय जमोमा

दे०भ०९
७७

नामिति प्रैषौ नाराशंसेषु चमसेष्वनाराशंसेषु शस्तृशस्त्र ग्रहस्योच्यशाय
जसोमानामित्येवं न ऊहवचनांतः प्रैषो भवति। तत्र यथा त्रभेदेन बहूनां होमानां सो
मानां होतव्यत्वात् स वशस्त्वाते ग्रहमादाय चमसं धर्त्तुं भिक्षु ममसेषु होमार्थं सले स्ता
ग्रहीतेषु कर्त्रं व्यः ततो ग्रहस्य वषट्कारानुवषट्कारयोर्होमः। चमसानां च ग्र
हहोमानुवषट्कारेनु वषट्कारे च होमः॥ यस्यापि ग्रहस्तस्य प्रथमं चम
समुन्नयति। यस्यापि ग्रहो भवति मैत्रावरुणस्य वा ब्राह्मणाच्छंसिनो वाच्छ
च्छावाकस्य वा चमसं प्रथमं समुन्नयति ग्रह ग्रहणानंतरं नु न्नयनस्य प्र
थमं विधानाच्चमसपि प्रथमं तस्यैव कर्त्तव्यं नुन्नयनार्थत्वाद्विधानस्याच्य
तो मैत्रावरुणकर्त्तृकशस्त्रके नु च्याद्वि ग्रहमैत्रावरुणचमसे प्रथमसमु
न्नयनं। ब्राह्मणाच्छंसिकर्त्तृकशस्त्रुकेवि ग्रहे प्रथमं ब्राह्मणाच्छंसिचम
सोन्नयनं च्छच्छावाककर्त्तृकशस्त्रकेव चवि ग्रहे छावाकचमसस्य प्रथ
मसमुन्नयनमिति॥ ग्रहशेषं ब्रासिन्वासिंचति। ग्रहशेषं होमानंतरं ब्राम्हि
च्छमसेष्वासिंचति यास्मिन्प्रतरं द्यमसमुन्नयनं कृतं तस्मिन्त्रिसदंः। ततः च्छस
दस्यं गत्वा मैत्रावरुणं यथा धर्त्तुं ग्रहहोमनि मि[illegible] त्रंमत्रयति त्रावरुणाच्छ राम
७७

धा मै

मरुत्वचमसे धुर्युमुपहूय वषट्कारनिमित्तं भक्षयित्वा ब्रह्मादिचमसेषु चतान्य
ध्वावषट्कारनिमित्तं भक्षयति। ततः प्रशास्ता स्वं चमसे समाख्यानिमित्तो भ च
क्षो धुर्युं पश्याचमसिनां स्वचमसेषु समाख्यानिमित्तो वषट्कर्ता रंपश्याचम
श्रुमसप्रक्षालनादि सर्वं वृत्त। एवमुत्तरयोरपि विग्रहयोर्नूहनीयं॥ एवं प्रति
रा प्रस्थाता ऐन्द्राग्नं द्रायत्वेति ब्राह्मणाच्छंसिन रैन्द्राग्निभ्यां त्वेत्यच्छावाकाय ए
वमेव प्रतिप्रस्थातोत्तराभ्यां ग्रहाभ्यां प्रचरेत्। एवं शखेनेन त्वच्छभ्यते। नूह्नीस
दनं। यस्यावि ग्रहस्य स्वप्रथमं चमसमुन्नयति ग्रहशेषं चास्मिन्नासिंच
तीति। ग्रहंतु विशेषः रेन्द्रायत्वेत्येनेन मंत्रेण ब्राह्मणाच्छंसिने ब्राह्मणा
च्छंसिकर्तृकशस्त्रवते याताम्यामायग्रहंगृह्णीयात् ऐन्द्राग्निभ्यां त्वेत्ये
न मंत्रेणाच्छावाकाय ग्रच्छावाककर्तृकशस्त्रवते यातायाम्यामायग्रहंगृ
ह्णीयात्। ऐन्द्रायत्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येव ब्राह्मणाच्छंसि
ने इति द्वाग्निभ्यां त्वा देवाव्यं यज्ञस्यायुषे गृह्णामीत्येवाच्छावाकायेति
श्रुतत्वात्। तत्र यावमानवेजवयावि ग्रहैः प्रचरतानुपयामगृहीतोसीमि
त्रावरुणाभ्यां त्वेति गृह्णातस्वधरे स्थात्यासत्तीयमुक्थ्यपात्रेणवतेयामि

कृष्ण

दे०भ०१ ७८ मित्रावरुणाभ्यांत्वेति सादयत्युपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवायुवं
गृह्णामिपुनर्हविरसीत्युच्चस्थालीमभिमृशति स्तभ्नतो मैत्रावरुणा
चमसमनुख्यानुनयंति सादयत्युपयामगृहीतोसि विश्वेभ्यस्त्वा देवायु
वं गृह्णामि पुनर्हविरसीत्युच्चस्थालीमभिमृशति स्तभ्नतो मैत्रावरुण
78 चमसमनुख्यानुन्नयंति स्नातशस्त्रेभवतो मैत्रावरुणाय प्रतिगीर्य ग्रहमाद
त्तेध्वर्युश्चमसाध्वर्यवश्चमसानामाप्याच्छशायजसोमानामिप्रेष्यति
कृ वषट्कृतानुवषट्कृते जुहोति चमसाध्वर्यवश्च सहृत्वालभ्य देवेभ्यस्त्वा दे
वायुवं पुरायमीलं कं ध्यपात्रेणामैत्रावरुणचमसे संपातमवनयति वा
ग्देवीं जुषाणा सोमस्य पिबत्विति भक्षयंति मार्जालीये प्रक्षाल्य खा
स्थाने चमसा सादयंति प्रतिप्रस्थाता त्वराभ्यां प्रचरत्युपयामगृहीतोसीं
द्राय त्वेति गृह्णासींद्राय त्वेति गृह्णात्युपरिष्टात्पात्र एष ते योनिरिंद्राय त्वेति
सादयति तथैव पुनर्हविष्करोति स्तभ्नतो ब्राह्मणाच्छंसि चमसमनुख्या
नुन्नयंति स्नातशस्त्रे ब्राह्मणाच्छंसी शंसति तस्य चमसे संपातमवनय एम
तिसमानमन्यसवनमभ्यासज्यजीषं जस्माजिनेननिदधाति वा समराजा ७८

शेषं हं संभक्षयतो यथा चमसं भक्षयंति प्रशास्त्र मैत्रावरुणचमसमु~~ख्या~~ रथ्यानुन्नयंत्युच्यपात्र

नं ग्रावस्तुयावहरति माध्यंदिनीयं कलशमाधवनीये सुपर्ध्यायामगृहीतोसि
द्राग्निभ्यां त्वेति गृह्णात्युच्यछावाकः सर्वमुच्यापात्रमपावतेयोनिरिंद्राग्निभ्यां
त्वेति सादयति पुनर्हविष्यकारोस छावाकचमसमुखेषु सर्वं हुतभक्षोछा
कृष्य वाकायप्रतिगीर्यो ऽहं शा इति ब्रूयात्तस्य च मसे संपातमवनयति समन
मन्यादिति। एवमेव काठकोपि सूते प्रनुगवेश्वदेवेन प्रचरति त्रेगोस्य
स्थाल्या गृह्णात्युपयामगृहीतोसि मित्रावरुणाभ्यां त्वेति पुनर्हविरिति छ
स्तो लोमालभ्यस्तोन्नमुपाकरोति श गायत्रहेणा चमसे श्वरसिं देवेभ्यस्त्वे
ति मुखेषु शेषमवनीय शेषं ह संभक्षयतो यथा चमसं भक्षयंति प्रस्तो
स ब्राह्मणाच्छंसि चमसमुख्यानुन्नयत्युच्यपात्रे गोभ्य स्थाल्याग्
हातीत्यादि सोमातिरेकं क्रहोदिति च॥ प्रागच्छावाकविग्रहात्सोमोपाव
हरणं अच्छावाकविग्रहात्प्राक् सर्वत्र सोमोपावहरणं इत्येतत्कालेन।
स यादवताराणां प्रातः सवनवत् कुर्यात्। अगृहीतं एवं तस्मा दछावाकायातं
मो ग्रहो भवस्यथ राजानमुपावहरतीति श्रुतत्वात्॥ वसतीवर्यैकधा सिंच
साधवनीये विश्वेदेवाम रुतरं द्रो अस्मानास्मिन्द्वितीये सवनेन जहुः श्रा

द्रा॰म॰ १०८
७५

79

युष्मं नः प्रियमेधा व दंतो वयं देवानामर्ह स्तुमतो स्यामेति वसतीवरीणाम
हृ माधवनीये अग्निं च तिविश्वेदेवा मरुत इत्यादिना मंत्रेण। अथ च
तीयं वसतीवरीणामवनयतीति श्रुत्यात॥ एकधनानां च। एकधनानां
च सर्वेषामेकधनानामर्धमुदकं त्रमेणाधवनीये वनयेत। पशुवि
शसनमपि केचित्स्वागच्छावाकविग्रहादिच्छंति। अन्ये तु माध्यंदिनस
वनीयानां पात्रसंमार्गेति कुर्वंति तत्र पशुविशसनं हृदयग्रहणा
[illegible] प्रवदाना मुखाम ध्येपृ ड्रे पांतंजलावि: प्रयावयतावि: प्रयु
तस्य हृदयमुत्तमं कुर्वता। दिसर्वं खंड पृषातं कुर्यात्। ततोच्छावाकवि
ग्रहार्थं ग्रहणादिपात्र प्रक्षालनांतं॥ चमितेसर्वे: प्रशास्त: प्रस्तहीति
ब्रूयात्। सर्वैर्वि ग्रहे श्रूयेति सति प्र[illegible]शास्त: प्रस्तुहीत्येवं प्रशास्ता
प्रतिब्रूयात्॥ प्रस्तुतानामर्धं सर्पेणा प्रस्तुतानामर्धसर्पेणा। प्रशास्त्रा प्रस्तु
तानामनुज्ञातानां सर्वेत्विर्जा सर्पणं भवति। सदसि मध्याद्भूमिः कर्म हि
णां ज्वलतीत्यर्थः॥ अत्र सर्पेणा शब्देन निष्क्रमणमेवोच्यते॥ आवश्य राम
कमूत्र पुरीषाद्यर्थं निर्धिष्याय स्थानांतद्भिमवनादि समाम्नातं स ७५

दे॰भ॰९
२०

ध्यंगां दामाध्यंदिनमिति। तदुक्तं काठके सोमातिरेकार्थे प्रशास्तारः प्रसुवेस
त्येयथा प्रस्तोतारः सर्पेति संतिष्ठते प्रातःसवनमिति। मानवे चा प्रशास्तः
प्रसुवेति प्रेष्यति प्रसूताः सर्पंतीति माध्यंदिनाय प्रसर्पंतीति सवनादेः सर्प
णं पृथग्विहितमस्ति। तथा च छंदोगसूत्रं। सर्वैः सहैतासु प्रशास्त्रोन्नाय न
थेतमपरमाद्वारा निष्क्रम्य पश्चिमेनाग्नीध्रीयं गत्वा बहिर्वेदि मूत्रं कुर्यु
रिति। तथा वा च वयस्य छे पुर्यो वक्ष्यः यावदकृतशौचाः स्युस्तावद्गु
[illegible]न्यमनं कुर्युरोपस्पर्शनात्। एतन्मगतौ थं। तेनन भूयः शम्याराम्या स्थ प
युः यो भूयो निगमिष्येदप्राने न गच्छसेदिति। [illegible]। अथ धिष्ण्यानुपतिष्ठे
र समस्तेनोवरयोः सवर्योरितिय इति निष्क्रमणानंतरं मूत्रादि कुर्वेति तदाजत
शौचा धिष्ण्यानुपतिष्ठंतिते। यदि न कुर्युस्तदा यथोक्तेन विधिना निष्क्रम्या
थानंतरं धिष्ण्यानुपतिष्ठेरन्। तथा। एवमेव निष्क्रम्य पथ स्तोत्रेभ्यः सम
स्तेनोपतिष्ठेरन्यान्सू ध्वमु [illegible]न्परतिष्ठा। पर्यायेभ्यस्तु रात्रिरिति। छिर कृष्ये ४
भ्यासोध्यायसमाप्तिसूचनार्थः॥ १४ इति श्री श्री संस्थापतित्रिग्निचि र
न्महायाज्ञिक श्री श्री प्रजापतिसुतेन महायाज्ञिक श्री श्री देवदत्तेन रचिते कात्या राम
यनसूत्रव्याख्याने नवमोऽध्यायः॥ समाप्तः॥ शुभमस्तु श्रीशं संवत् १९२१॥ २०